

Від поранення до повернення

Етнографічне дослідження шляху
ветеранів та їхніх близьких

Від поранення до повернення. Етнографічне дослідження шляху ветеранів та їхніх близьких / [Тіна Полек, Євген Лисенко, Олексій Москаленко, Денис Султангалієв, Любов Галан]; За заг. ред.Л.Галан., Д. Султангалієва. – Київ, 2023. – 139 с.

Ми висловлюємо подяку за участь у цьому дослідженні нашим співрозмовникам – ветеранам та їхнім родинам. А також аналітикам – операторам, що взяли участь у комунікації та аналізі даних: Липчак Анастасії, Чорній Анні, Момот Алісі, Жуку Андрію.

Принцип

Правозахисний центр для військовослужбовців «Принцип» – це громадська організація, заснована у 2023 році для правового захисту воїнів та ветеранів. Наша пріоритетне завдання – адвокація реформування системи взаємодії держави із воїнами та ветеранами.

сайт: pryncyp.com facebook: [fb.com/pryncypua](https://www.facebook.com/pryncypua)
instagram: [pryncyp.ua](https://www.instagram.com/pryncyp.ua) twitter: [pryncyp_ua](https://twitter.com/pryncyp_ua)

Цей проєкт втілюється за підтримки Veteran Hub. Організація може не поділяти думок, які викладені у межах проєкту.
Фото на обкладинці – Данило Павлов/Reporters

Зміст

Вступ	5
Методологія дослідження	6
<hr/>	
Розділ I. Ветерани та їхні рідні: ідентичність, цінності, досвід	10
1.1. Що таке бути воїном? Конструювання ідентичності	11
1. Обов'язок	11
2. Наявність бойового досвіду	12
3. Несвобода	12
4. Братерство	13
5. Те, чого не зрозуміють цивільні	14
1.2. Що таке бути близьким ветерана?	17
1. Чекання	17
2. “Тримати себе в руках”	18
3. Нерозуміння інших цивільних	18
4. Волонтерство	19
5. Гордість	20
<hr/>	
Розділ II. Поранення	22
2.1. Власне поранення і евакуація	26
2.2. Лікування	27
2.3 Реабілітація	36
Фізична реабілітація	36
Терміни	38
Психологічна реабілітація	47
2.4. ВЛК: “Ох, це реально друга війна”	55
2.5. Звільнитись чи залишитись	70

2.6. Виплати як критерій справедливості	80
2.7. МСЕК: документи і бюрократичне чекання	88
2.8. Назад до ТЦК	95
2.9. Пільги: гідність, черги, документи	99
.....	
Розділ III. Повернення: «Це свій інший, світ де ти не такий як усі»	103
3.1. Цивільне життя: перші контакти	105
3.2. Родина як інструмент адаптації	107
3.3. Повернення додому і цивільне життя	112
3.4. Вихід на роботу: плани, потреби, зобов'язання	118
3.5. Суспільство і держава: вдячність vs несправедливість	122
.....	
Висновки	128

Вступ

За останній рік завдяки голосам воїнів, які зіштовхнулися із проходженням лікарських комісій, завдяки небайдужій спільноті й журналістам – такі аббревіатури як МСЕК та ВЛК стали відомі доволі широкій громадськості. Це дозволило зрушити із завмерлого стану процес удосконалення систем військово-лікарських та медико-соціальних експертних комісій в державі. Наше дослідження стало в цьому процесі ще одним майданчиком, де ми дали голос безпосереднім учасникам процесу – воїнам у процесі звільнення зі служби, ветеранам з пораненнями, а також членам їхніх родин, які супроводжують своїх рідних.

Протягом трьох місяців вони комунікували через месенджери з аналітиками-операторами про успіхи та перешкоди, потреби та переживання, попередній досвід та очікування майбутнього. Наша команда обрала за методологію мобільну етнографію, аби якомога більше дізнатися та заглибитися разом із нашими респондентами у щоденний досвід відновлення та повернення до цивільного життя.

Як і будь-яке інше якісне чи кількісне дослідження – наша етнографія має обмеження й не може бути репрезентативною щодо досвіду усіх ветеранів, зокрема тих, хто набуде цього статусу у майбутньому. Через обмежений перелік підстав для звільнення з військової служби лише невелика кількість учасників бойових дій мають таку можливість й починають проходити свій шлях повернення до цивільного життя.

Однак глибоке занурення у щоденне життя наших респондентів дозволяє окреслити тенденції та ризики для системи надання послуг, сервісів та підтримки. Зважаймо на те, що кількість ветеранів після демобілізації збільшиться в сотні разів. Для нас важливо, що це дослідження починає оприявнювати терміни “лікування”, “реабілітація”, “оформлення документів”, “адаптація” у контексті досвіду ветеранів та їхніх родин – в їхньому побуті та повсякденні. Також, наше дослідження дозволяє зробити висновок, що цей досвід має бути суттєво змінений завдяки налагодженню державою відповідних процесів.

Щодо мети нашої роботи, то крім своєї аналітичної первинної функції, вона посилює голос ветеранів/воїнів з пораненнями та їхніх рідних. А часом і взагалі дає можливість висловитися в контексті бар'єрів, потреб та очікувань від держави і суспільства щодо підтримки.

Ми сподіваємося, що викладені думки та висновки у цьому документі допоможуть якомога швидше полегшити цей непростий шлях для ветеранів та їхніх родин.

Ми дякуємо кожному та кожній, хто погодився привідкрити глибше нам свої життя для того, щоб дати змінам можливість статися.

З повагою до вашого чину та вдячністю, команда Правозахисного центру для військовослужбовців “Принцип”

Методологія дослідження

З кожним днем повномасштабного вторгнення росії до України зростає кількість важкопоранених українських воїнів, які з часом повертатимуться до цивільного життя у статусі ветеранів. Проте, цьому поверненню передуює окремий важливий перехідний етап, протягом якого відбувається безпосередньо лікування, а також реабілітація, проходження медичних комісій, отримання державних виплат та пільг.

У цьому дослідженні ми зосереджуємося саме на цьому перехідному етапі і вивченні досвіду тих воїнів, які вже звільнені зі служби за станом здоров'я або наразі проходять військово-лікарську комісію з метою такого звільнення, а також їхніх близьких, котрі їх супроводжують на цьому шляху.

Однак ми прагнули не просто проаналізувати процедури набуття статусів соціального захисту, стану лікування, реабілітації та інші важливі для учасників бойових дій (далі – УБД) процеси, а й специфіку повсякденного проживання цих процесів. Нашою метою було показати всі ці процедури саме з перспективи ветеранів та їхніх близьких, максимально точно відтворити їхні емоції та рефлексії і продемонструвати, як цей досвід корелює з їхньою картиною світу.

Тож у фокусі були не лише конкретні взаємодії з державними сервісами, а всі життєві досвіди, які фор-

мують загальну атмосферу та настрої поранених воїнів протягом цього періоду. Крім досвіду майбутніх ветеранів ми вирішили долучити також досвід їхніх близьких, адже саме вони, перебуваючи поруч з пораненими протягом перехідного етапу, фактично стають представниками воїна перед лікарями, державою і військовою частиною.

Для того, щоб максимально насичено зафіксувати повсякдення ветеранів, але при цьому зберегти дистанцію, необхідну передусім для їхнього психологічного комфорту, було використано інструменти соціальної антропології, а саме – “мобільну етнографію”. На відміну від класичної етнографії, яка вимагає спостережень дослідника безпосередньо у полі, тобто всередині повсякденного життя спільноти, мобільна етнографія дає змогу, використавши діджитал-інструменти, швидко отримувати такі дані в режимі реального часу, але при цьому уникнути фізичної присутності дослідника.

Цінність етнографічного методу полягає в тому, що він дає змогу, з одного боку, вловити і максимально повно описати культурний контекст повсякденного життя досліджуваної спільноти, а з іншого – поглянути на це життя з перспективи самих представників спільноти, їхніх цінностей та уявлень про світ.

Мобільна етнографія протягом останніх років здобуває все більшу популярність серед комерційних компаній та державних інституцій по всьому світу завдяки можливості отримати глибоке розуміння життя та переживань цільової групи, враховуючи її повсякденні дії та взаємодію з навколишнім світом, відносно швидко і у масштабі – за допомогою мобільних телефонів.

Мобільна етнографія є особливо актуальною для глибинних досліджень аудиторій, до життя яких проблемно зануритися дослідникам фізично через численні об'єктивні обмеження: час, відстань, приватність, чутливість тем тощо. Розуміння контексту під час дослідження таких аудиторій є ключовим фактором, і мобільна етнографія є ефективним компромісним методом між заглибленням у тему та невтручанням у життя людей.

В основу роботи ми взяли рекомендації датської дослідницької компанії *Is it a bird*¹, яка використовує і мобільну етнографію для віднайдення інсайтів для приватних компаній і державних органів.

Розуміння травми та чутливості обговорюваних тем було пріоритетом для нашої нашої роботи. Ми ставили за мету не нашкодити ані респондентам, ані дослідникам. Етичні засади нашого дослідження були взяті з ре-

комендації для проведення якісних досліджень² американської неприбуткової організації *Code for America*.

Однією з важливих етичних основ була приватність: ми забезпечували анонімність даних респондентів та, згідно з нормами досліджень *Code for America*, наші співрозмовники мали змогу в будь-який момент без пояснення причин вийти з дослідження, а їхні дані в такому разі були повністю видалені. Це гарантувало безпеку та додатковий рівень довіри. Окрім того, дослідники в такому дистанційному форматі також мали більше приватності, що позитивно вплинуло на комфорт та ментальне здоров'я у процесі роботи. Всі імена учасників і учасниць було змінено у тексті дослідження для того, щоб забезпечити їхню анонімність. Всі цитати подано зі збереженням оригінальної мови респондентів та їхньої лексики, навіть за умови вживання обценних слів.

Експерти "Принципу" провели рекрутинг, використовуючи ресурс соціальних мереж організації і отримали 140 заявок на участь. Було проведено відбір респондентів, спираючись на релевантність їхнього досвіду меті дослідження, зосереджуючись на тих, хто надав повні дані, а також вже звільнився зі служби або був у цьому процесі. Також ми провели короткі телефонні розмови з учасниками, під час яких проінформували їх

1 – Is it a bird. Cases: <https://www.isitabird.dk/>

2 – Qualitative Research at Code for America. Guiding principles: <https://info.codeforamerica.org/qualitative-research>

Методологія дослідження

щодо процедури дослідження. Так, спершу розмова передбачала ознайомлення респондентів з проектом та методологією. Потім учасники лаконічно ділилися власною історією шляху після поранення.

Після цього етапу команда з чотирьох операторів-аналітиків розпочала роботу з 46 учасниками. **Вибірку дослідження склали 31 один ветеран та 2 ветеранки, 9 дружин ветеранів, 2 матері, 1 батько та 1 донька.**

Серед учасників дослідження – 27 ветеранів, які добровільно доєдналися до лав ЗСУ (далі – добровольці), 13 – зазначили, що мобілізувались за загальною процедурою.

Основні аспекти процесів, з якими зіштовхувались ветерани, було зафіксовано операторами на таких етапах:

- проходження МСЕК, отримання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни – 16 осіб;

- лікування/реабілітація без ампутацій – 23;

- лікування/реабілітація з ампутаціями – 9;

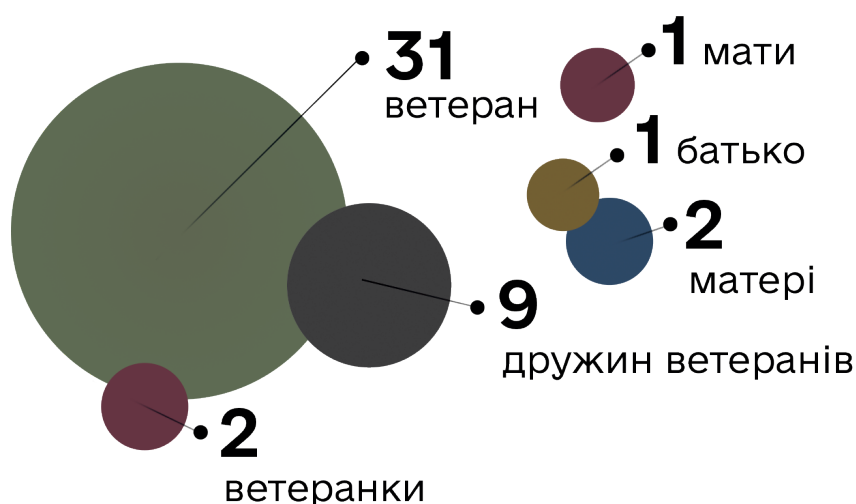
- ВЛК, визначення придатності – 18;

- перебування у військовій частині – 5;

- інші аспекти (соціалізація після демобілізації, перенавчання, пошук роботи, робота) – 11.

Емпіричний етап дослідження, тобто, період активного спілкування операторів з учасниками, тривав від 20 травня по 1 серпня 2023 року.

Спілкування з учасниками відбувалося лише тоді, коли вони проявляли до цього інтерес, у зручний для

У нашому тексті ми вживаємо слова «ветеран/воїн», адже серед респондентів дослідження – переважно саме чоловіки.

них час та у зручному для них месенджері. Оператори дослідження відіграли роль активних спостерігачів та співрозмовників, що дозволило збирати більш повні дані та глибше зрозуміти контекст життя ветеранів. Важливою складовою була фіксація даних по датах спілкування та окремих тема (таких як проблеми протезування, соціальна несправедливість, стосунки з колишніми цивільними колегами та роботодавцем, тощо), які було розроблено згідно з дослідницькими цілями.

Для збору матеріалів було створено таблицю, яка включала в себе розширений та коротший профайли респондентів. Оператори зберігали туди всі отримані дані, але з додатковим аналітичним поглядом з призми подальшої систематизації матеріалів: “події”, “емоції”, “рефлексії”, “рішення, що спрацювали”, тощо.

Аналіз даних в цьому етнографічному дослідженні передбачав виявлення ключових паттернів, тем та зв'язків у відповідях учасників. Під час аналізу аналітики та оператори дотримувалися установки балансування між загальною картиною та унікальними деталями кожного індивідуального випадку.

Слід також вказати на обмеження дослідження. Насамперед, зауважимо, що участь у ньому брали ветерани та члени їхніх родин, які контактують із соціальними мережами ГО “Принцип”, а отже користуються Інтернетом, соціальними мережами та смартфонами і мають первинний рівень довіри до організації. Окрім того, це люди, які свідомо вирішили поділитися своїм досвідом, а отже були налаштовані на спілкування з

цивільними людьми і відверте проговорення проблем воїнів. Відповідно це були люди в стабільному фізичному і психологічному стані, що впливає на сприйняття і бачення ситуації в моменті.

Мобільна етнографія дозволила отримати глибоке та деталізоване розуміння життя поранених ветеранів та їхніх родин для фіксації ранніх сигналів щодо необхідних рішень на стратегічному державному рівні. Дослідження виявило контекстуальні нюанси досвіду респондентів, про які раніше не було відомо, або на які не було звернуто достатньої уваги. Такий метод дослідження сприяв створенню більш повної та точної карти життя ветеранів, їхніх взаємин з родиною, військовою частиною і державою та емоційного контексту цих взаємин. Також мобільна етнографія допомогла розташувати вже відомі дослідницькому товариству точки болі на загальній картині життя майбутніх ветеранів та їхніх близьких, що дасть змогу краще пріоретизувати політики та інтервенції на локальному та національному рівнях, передбачити інші проблемні аспекти трансформації життя захисників України та їхніх родин.

Дослідження засвідчило складні процеси трансформації ветеранського світогляду та ідентичності, піднявши стратегічно важливі теми для подальшого обговорення. Отримані матеріали можуть використовуватися представниками різних громадських та професійних спільнот як додаткове джерело для дизайну системи послуг для військовослужбовців, а також для розробки політик на національному та місцевому рівнях.

Розділ I

Ветерани та їхні рідні: ідентичність, цінності, досвід

Цитати респондентів у дослідженні подано в оригінальному вигляді текстового повідомлення, отриманого операторами.

фото: Данило Павлов/Reporters

1.1. Що таке бути воїном? Конструювання ідентичності

Етнографічне дослідження відрізняється від будь-якого іншого типу досліджень своїм основним фокусом. Його метою є показати світ з перспективи досліджуваної групи. Відповідно для того, щоб зрозуміти особливості взаємодії ветеранів з державними службами, слід почати з найважливішого – з ідентичності.

Ким себе вважають і відчують люди з бойовим досвідом? Як це – бути воїном?

Наші співрозмовники чітко проводять межу між воїнами і цивільними і найчастіше переконані, що є речі, які цивільним ніколи не вдасться зрозуміти. Описуючи власну ідентичність, розмірковуючи про чинники, які дають право людині відчувати свою причетність до воїнів, наші співрозмовники наголошували на такому:

1. ОБОВ'ЯЗОК

Важлива думка, яку транслюють учасники дослідження, полягає в тому, що, на їхню думку, в ситуації повномасштабного вторгнення вони насправді не мали вибору, адже іти воювати в такій ситуації – це передусім обов'язок. Тут важливо додати, що для більшості це не просто обов'язок, а чоловічий обов'язок – захищати свою родину, жінок і дітей та свою країну. Цей момент є дуже важливим для розуміння етосу³ воїнів, особливо добровольців, їхній вибір – це ризик

заради високої мети, продиктована моральними уявленнями про гідну поведінку в умовах війни:

“Особиста гідність справжнього чоловіка бути захисником, а не втікачем. Тим хто з самого початку великої війни пішов воювати і став на захист шана вічна і слава, тим хто втік ганьба, бо сцикуни останні, лишати таких громадянства треба” (Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія);

“Бути військовим у воєнний час – це виконувати свій громадянський обов'язок. Я ніколи не мріяв бути військовим в мирний час” (Валентин, 1981 р.н., лікар ветеринарної медицини, важке поранення);

“У мене на фронті всі питали, «з якого я пішов і чому не відмазався?», адже міг спокійно далі

працювати ... Відповім : «Я обожаю волю, наших батьків, і наших українських красунь!!! не припустити, Господь, сюди б зайшли гробані кадири, ображали б наших дівчат ... я - не витримаю ! Собою закриватиму, але не допущу! сяду в секреті , десь на трасі - і тільки бачитиму ,що небезпека - йобну не вагаючись!!! Я і так надавав їм у Ірпені, ібо нехер на нас лізти!” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).**

Опитані ветерани та члени їхніх родин також часто згадували, що бути воїном – це великий моральний виклик, адже саме воїни стають обличчям країни перед посталою загрозою: “Бути військовим це відповідальність за країну, родину, себе. Це бути взірцем. Це честь”. **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)⁴; “Це в першу чергу відповідальність. Найвища серед усіх, бо за твоєю спиною вся країна. А ще неймовірно тяжка праця. Але водночас і честь. Для мене цей досвід став безцінним, бо допоміг зрозуміти справжню ціну свободи, волі та життя”. (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).**

Хоча в розмовах ветеранів часто можна почути тезу, що в житті воїни бувають різними, але ідеал воїна в їхньому уявленні саме такий – людина, що може бути зразком для інших.

2. НАЯВНІСТЬ БОЙОВОГО ДОСВІДУ

Участь в реальних бойових діях

є найважливішим чинником приналежності до статусу воїна, адже, на думку ветеранів, навіть ті, хто мають офіцерське звання, але при цьому не брали участь у бойових діях – не мають права вважати себе воїнами: “Людина, яка бачила війну і приймала участь – це військовий для мене” **(Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).** Ба більше, люди, які мають військові звання без досвіду передової викликають у поранених ветеранів різке засудження і агресію: “Військовий – людина яка безпосередньо бере участь в бойових діях, а не штабні криси” **(Борис, 1986 р.н., збиральник меблів, контузія і МВТ).** Тож для наших співрозмовників приналежність до воїнів визначається не освітою чи званнями, а безпосереднім бойовим досвідом, щоб бути воїном, війну треба “бачити” на власні очі.

3. НЕСВОБОДА

Досвід перебування в ієрархічній армійській структурі, особливо для тих, хто самостійно мобілізувався, став непростим випробуванням. Найчастіше особливості армійської ієрархії, розпорядку, бюрократії та внутрішніх писаних і неписаних правил опитані називали словом “несвобода” або “рабство” і вказували на це, як на чинник, що показує, як це, бути воїном насправді:

“Для цивільного, який пройшов певний шлях у житті це в першу чергу необхідність виконувати купу умовностей та бюрократії просто для того, щоб тобі дозволили нищити ворогів. Ти не бажав

служити у армії, але на кожному кутку служби тобі насаджують модель покори”. **(Олег, 1985 р.н., до 24.02.22 МВТ.);**

“Моя власна проблема в тому, що я пішов воювати за волю, а сам наразі в неволі, і маю жити згідно уставу, коли інші люди спокійно можуть собі вийти в парк або в кафе, або взагалі поїхати у гори чи на море ... мій сусід за 1,5 роки: одружився , народив сина і зробив ремонт, а я: втратив здоров'я, втратив керівну посаду в банку, втратив період життя, сину заборонили зі мною спілкування, зато медальки отримав ... тому й задумуюсь: чи правильний я вибір зробив 24 лютого?!” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення);**

“На мою думку головна проблема це те що не визначені строки служби!! Велика кількість які зараз на фронті це люди цивільні. Війна вже майже 1,5 років та поки про закінчення рано говорити. Багато хто не знає чи доживе до кінця війни та яким той кінець буде. Тим більше військові бачать що коїться на вулиці та скільки людей живе своїм звичайним життям поки інші в РАБСТВІ чекають свого кінця. Політика не справедлива по відношенню до військових. Багато хто почуває себе рабами”. **(Євген, 1988 р.н., юрист, МВТ, акубаротравма).**

Таку ж думку транслують і родини ветеранів, які наголошують на тому, що їхні близькі пішли воювати добровільно, а натомість опинилися

заручниками системи, адже отримали важкі травми і при цьому все одно вимушені стикатись з бюрократичними перепонами військової системи, які заважають лікуванню, реабілітації, обіцяним виплатам і звільненню зі служби.

Цей парадокс “воювати за свободу і опинитись в рабстві” промовисто характеризує емоційний стан багатьох опитаних, який вони відчувають у процесі лікування та реабілітації, що супроводжуються складними і часто принизливими для ветеранів бюрократичними процедурами.

4. БРАТЕРСТВО

Принципово важливим для розуміння етосу воїна є аспект братерства. Опитані згадують його як унікальний і неповторний досвід єднання і взаємної підтримки, інспірований внутрішніми неписаними законами війни, а не формальними зобов'язаннями:

“Ніколи жоден цивільний не зрозуміє чому так тягне назад. Не зрозуміють це братство, поки не побудуть там” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ);**

“Плюс в тому, що ти не один є ще хлопці які в таких же умовах і вони стають з тобою одним цілим...це на все життя і це ті люди,які стають блище та рідніше,ніж сім'я...це ті ,за яких ти готовий померати,не думаючи за сім'ю....це неможливо пояснити!!!!” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслі-**

док артилерійського обстрілу)).

Продовження спілкування з побратимами стає надзвичайно важливим в ситуації поранення, адже з одного боку, дозволяє і далі відчувати причетність до групи, з іншого – дає усвідомлення, що побратими точно “тебе розуміють”, а тому підтримують по-справжньому, на відміну від цивільних. Також це спілкування стає джерелом отримання “правдивої” інформації про фронт. Ветерани часто не довіряють медіа, надаючи перевагу інформації про події на війні з перших уст.

Крім того, спілкування з побратими після поранення – це можливість лишитися корисним, нерідко ветерани починають волонтерити, збирати кошти для свого підрозділу тощо: “Не знаю, чи відчуваю себе цивільним до кінця, тому що зв’язок з підрозділом, з хлопцями триває, трошки займаюсь волонтерством (...)”. **(Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).**

5. ТЕ, ЧОГО НЕ ЗРОЗУМІЮТЬ ЦИВІЛЬНІ

Поширеною є думка, що цивільні не здатні зрозуміти, що таке – бути воїном, бо не мають досвіду участі в бойових діях і перебування в армійській структурі, а словами його передати неможливо:

“Ніколи не зрозуміють, як воно – бути військовим. Бо в цьому слові вміщено стільки всього, що одним реченням не описати” **(Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ);**

“Цивільні ніколи не зрозуміють військових, і це неможливо пояснити: хто там не був, йому цього не пояснити і він тебе не зрозуміє” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

Коли ж ветерани намагаються пояснити, чого саме не зрозуміють цивільні, то можна простежити кілька важливих аспектів. Наприклад, часто згадується військова ієрархія:

“Цивільні ніколи не зрозуміють чому люди у війську підкоряються старшим за посадою навіть чітко коли розуміють, що він ідіот. Аде наказ є наказ і ти давав присягу” **(Олег, 1985 р.н., МВТ.).**

Окремим пунктом слід зазначити досвід вбивства і смерті побратимів та емоційний спектр, що його супроводжує в довгостроковій перспективі:

“Що таке грузити на броню шматками тіло того, хто ще пару хвилин тому був поруч з тобою... Як повідомити це його родині... Як хреново відтирається болотом кров з рук, особливо якщо то кров не твоя... Як вбивати не відчуваючи нічого і знати, що ти теж потенційний покійник... Багато чого важко пояснити та й не варто напевно”. **(Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення).**

Намагаючись описати досвід воїна, ветерани також детально згадува-

ли про побутові аспекти перебування на передовій:

“Як жити місяцями в одиночній норі 1x2 м., при цьому перебувати під обстрілами, вночі в посадці жити без світла і в повній тиші, ще й в постійній напрузі, що може зайти ДРГ і взяти в полон або закинути гранату...” (Віталій, 1985 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).

Іноді ветерани не можуть підібрати точне слово для певних аспектів військового повсякдення і вкладають власне значення у певні терміни, наприклад, називаючи це станом “очищення”:

“При виконанні бойових завдань психіка людини дещо змінюється. Люди з якими ти йдеш в бій і ти сам якби очищаєшся. Людей видно наскрізь. Особливо які вони. В мирному житті такого не побачиш. І відповідно сам за короткий час на виїздах (танкіст), або на бойових чергуваннях під різними обстрілами стаєш більш прямолінійною людиною (коли можливо будь що сказати іншій людині в очі)” (Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ⁵).

Нерозуміння цивільними воїнів, на думку поранених, проявляється також у поведінці цивільних чоловіків, які уникають мобілізації:

“Цивільний ніколи не зрозуміє - наслідки його боязні піти і захистити родину і суверенітет; не розуміють, що потрібно підмінити воїнів на час відновлення, і вже думають, що без інших справ-

ляться” (Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення)

Підтвердженням нерозуміння цивільних стають докори, які воїнам доводилося чути під час різних повсякденних ситуацій:

“Цивільні, багато хто з цивільних ніколи не зрозуміють тих, хто був на війні, ніколи. А деякі вже чи досі говорять “ми їх туди не послали”, “вони там тільки через гроші”, але ж звідки їм знати, що ми про грошове забезпечення дізналися тільки через 3 три тижня після вторгнення...” (Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія).

Також під час розповідей ветеранів регулярно повторювалась теза про те, що прірва з цивільними у ветеранів буде завжди, бо людина з бойовим досвідом до кінця ніколи не перестане бути воїном навіть після звільнення:

“Людина, що пройшла війну (військові ж різні бувають) ризикувала своїм життям, втрачала близьких - вона захисник назавжди” (Ігор, 1982 р.н., воював у 2014-2015, вогнепальне поранення).

Важливо зазначити, що протягом збору даних для цього дослідження оператори спілкувалися з тими ветеранами, які були в процесі звільнення або звільнилися нещодавно, тому нами зафіксовані емоції і рефлексії людей лише у цей період – початку повернення до цивільного життя.

Свій стан після нещодавнього закінчення служби ветерани описують,

які “напіввійськові-напівцивільні”. Для декого він передбачає перенесення повсякденних правил виживання у цивільне життя, наприклад, “контролювати периметр”, а також бути готовим дбати про близьких:

“Особисто я, перебуваючи у багатолюдному місці, я тримаю у полі зору, дітей, дружину, усіх кого можу. Моделю ситуації по «відходу», вибуху або просто нештатна подія.. Я рахую кількість виходів, рахую людей, я перестраховую себе та родину... Я тягаю у машині аптечку і не одну, у мене 5 американських турнікетів, у мене знеболююче та кровозупинні бінти та пов'язки... Коли я планую пересування(місто, центр міста, інше місто) я обов'язково перегляну маршрут з однієї точки до іншої, та матиму ще два запасних, провсяк випадок. І це навіть не половина того що я можу розповісти... Води 5 л у машині та у руках у кожного по 0.5 літра. (...) Бути військовим, це холодний розрахунок та спосіб життя... От як «шлюб з розрахунку» так і військовий це «холодний розрахунок» . Ти маєш розуміти, та бути готовим, потрапити у таку ситуацію де рішення про подальше існування та уся відповідальність ляже на твої плечі. Не можливо військового інтегрувати у цивіль-

не життя, бо буде і життя погане і військовий так собі”... (Анатолій, 1978 р.н., МВТ).

Отже, характеризуючи власну ідентичність воїна, опитані наголошували на тому, що приналежність до воїнів визначається усвідомленням важливості обов'язку захищати свою країну, наявністю бойового досвіду, “несвободою” як елементом армійської структури і на противагу цьому особливим братерством як унікальній низовій системі взаємної підтримки.

Серед поранених ветеранів поширена думка, що цивільні нездатні зрозуміти воїнів, адже війну треба “побачити”, щоб відчувати, як це насправді. Водночас навіть після звільнення перший час ветерани не відчують себе до кінця цивільними і наголошують на тому, що їхня ідентичність воїна не зникає після завершення служби.

1.2. Що таке бути близьким воїна?

Свідчення рідних поранених стали незамінними під час наших спроб подивитися на досвід взаємодії з державними службами і суспільством з перспективи ветеранів, однак досвід рідних також потребує глибокого вивчення і осмислення. Адже це важлива частина повсякдення цілої країни, яку не можна просто проігнорувати.

Насамперед, для нас важливо було зрозуміти, як це – бути дружиною/чоловіком/матір'ю/батьком/донькою/сином воїна, як рідні ветеранів формулюють власну ідентичність, і чим їхній досвід проживання війни відрізняється від досвіду просто цивільних.

Серед опитаних нами рідних ветеранів найбільше було дружин, саме тому про них ми маємо найповнішу картину, але крім них в дослідженні взяли участь декілька матерів, а ще батько воїна і донька воїна. Тут слід нагадати про обмеження цього дослідження: до вибірки потрапили саме ті рідні, які супроводжують своїх поранених близьких. Тобто ми не розглядаємо ситуації, коли конфлікти між пораненими та близькими призводили до критичного погіршення або розірвання стосунків.

Досвід, який формує ідентичність найближчих рідних воїнів, за нашими спостереженнями, будується довкола таких аспектів: чекання, необхідності “тримати себе в руках”, волонтерства та гордості, нерозуміння цивільних.

1. ЧЕКАННЯ

Рідні воїнів описують постійний страх за своїх близьких на передовій словом “чекання”. Кожен їхній день під час бойових виїздів перетворювався на очікування повідомлення або дзвінка, які дадуть змогу зрозуміти, живий, чи ні:

“Бути дружиною військового складно, це постійні очікування його дзвінка (дзвонив він в кращому випадку). (...) Раз на 5 - 7 днів (розмовляли), перед тим як його було поранено він не дзвонив мені 10 днів - це повністю сива моя голова у 40 років, це нерви, стрес” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ));

“Ні єдиної ночі я не спала поки мій чоловік не повернувся. Спала я вдень, коли був денний сон дитини. Щотижня я передавала посилку на бригаду чоловіка, щодня я чекала «+» від чоловіка, що означало “живий”... Розмовляли 2 рази в 3 доби по 1 хв.” (Лариса, 34 р., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Зрозуміло, що таке чекання змушує близьких воїнів постійно перебу-

вати у стресі та напрузі, адже страх смерті рідної людини стає фоном повсякденного життя. Цей досвід для них є маркером межі між ними та іншими цивільними, близькі яких в умовах війни, звісно, також не перебувають в безпеці, наприклад, в умовах масових ракетних ударів по Україні, проте це зовсім різні рівні небезпеки.

2. “ТРИМАТИ СЕБЕ В РУКАХ”

Безперервність чекання з часом формує в рідних воїнів певні стратегії адаптації. Однією з них є впевненість у тому, що поки їхня близька людина воює, вони зобов'язані “тримати себе в руках” заради неї, заради дітей тощо. Вони вважають, що не мають права “розклеюватися” і ставати слабкими:

“Я ніколи не думала, що буду дружиною військового, але стала. Скажу одразу, що це дуже важко і відповідально. Постійно потрібно тримати себе в руках, навіть коли це дуже важко. Важко посміхатися, працювати....., коли від чоловіка по три тижні немає жодної звістки”. **Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ).**

“Цей досвід і звання дуже мене закалило. Навчило терпінню (бо чекати дзвінка або смайлика з фронту - то таке собі задоволення і потребує неабиякої витримки)” **Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ).**

Один з опитаних нами ветеранів сформулював, що таке бути дружиною військового, так:

“Жена военного имеет стальные яйца и огромные нервы, переживая за него каждый день” **(Анатолій 1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення).**

Рідні воїнів намагаються перекопати себе в тому, що з їхніми близькими все буде добре, вчаться приймати різні ситуації і не впадати у відчай, вчаться шукати щось позитивне в житті навколо, наскільки складно не було б.: “Бути дружиною військового: не думати про погане, вірити що все буде добре, звикнути, бути самодостатньою, постійний якісний зв'язок, спілкування” **(Олена, 1988 р.н., провізор, дружина Олександра, 1993 р.н., коваль, контрактник від 2015 р., ЧМТ); “Цей досвід дав навички позитивного мислення... Тому що яка б ж*па не була, ти вдягаєш посмішку - і у бій. Те, що лякало раніше з фізичних вад - зараз то гарно і буденність” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).**

3. НЕРОЗУМІННЯ ІНШИХ ЦИВІЛЬНИХ

Близькі воїнів, так само, як і самі воїни, нерідко відчують прірву між ними і іншими цивільними у сприйнятті війни. Вони переживають фрустрацію через невідповідність очікувань щодо поведінки людей і реальності, з якою стикаються в повсякденному житті. Рідні ветеранів,

з якими ми спілкувались, часто відчували глибоке розчарування і роздратування, їм здавалося, що українці забули про війну, що їм байдуже до воїнів, що воїни покинуті, що їхня жертва не цінується ні державою, ні суспільством. Особливо рідні воїнів обурювалися, коли їм закидали докори про великі виплати за службу або наголошували на тому, що їхні близькі пішли добровольцями, і насправді їх ніхто про це не просив:

“Важко сприймати, що більшість так і продовжує жити звичним життям, у них нічого не змінилося. Не всі розуміли, чому чоловік пішов добровільно, а я не розуміла, як можуть чоловіки сидіти вдома і чекати, що хтось інший їх захистить. Значно зменшилося коло рідних і друзів, це дуже прикро розуміти, що від них підтримки не буде. Для мене було шоком відсутність розуміння більшості колег по роботі. Особливо питання «це правда що платять 100000?» мене вибивало з колії. А коли чоловіка було поранено, і я повинна була бути з ним, то керівництво цікавило тільки щоб я написала заяву за власний рахунок. Хоча в нашому колективі тільки мій чоловік пішов захищати, у всіх всі вдома. Тому чекати від них розуміння марно” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ);**

“Окремі цивільні також не розуміють для чого взагалі військові пішли на війну, вони ж їх туди не посилали...” **(Людмила, 1983 р.н.,**

співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

4. ВОЛОНТЕРСТВО

Повсякденне життя рідних ветеранів із моменту початку служби зазнає драматичних змін. Однією з таких змін є включеність у волонтерську діяльність. Передусім шукають можливість придбати необхідне спорядження і техніку для своїх близьких та їхніх підрозділів. Проте потреби воїнів в таких речах зазвичай ніколи не вичерпуються, адже старі предмети зношуються або знищуються, завдання змінюються, і збори та пошук необхідного стають просто частиною повсякдення рідних воїнів, ще більше посилюючи їхнє відчуття причетності до війни:

“Бути членом сім’ї - постійно молитись за нього! Весь день думками повертатись до нього, від відсутності інформації, що там відбувається насправді. Купувати постійно те, що він скаже, і те, що він не скаже, бо постісняється, а ти знаєш, що це їм там зараз дуже потрібно. Знати всі воєнторги в місті - продавці воєнторгів залишають тобі в загарнику щось краще. Розбиратись в військовому краще, ніж ті, хто просидів в армії останні 20 років і протирав штани” **(Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);**

“Бути дружиною військового - то коли в тебе купа скріншотів і посилянь не на сукні і косметику, а

дрони, турнікети, спальники... Це коли ти ридаєш і радієш як мале дитя, бо назбирала менш ніж за добу на такий необхідний для взводу чоловіка дрон... Коли тобі вночі відкривають склад, і вже наступного дня рації їдуть на фронт. (...) Це отримати безліч нових чудових знайомств... Це знати чим відрізняється рація Vhf від UHF..." (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Часто рідні воїнів використовують формулювання "ти або в ЗСУ, або для ЗСУ" для того, щоб описати цей стан. Адже в такій діяльності йдеться не лише про забезпечення їхніх близьких, а й про долучення до важливої діяльності задля спільної перемоги. Тому крім зборів для "своїх" рідні часто беруть участь у волонтерській активності, спрямованій на допомогу воїнам, часто картаючи себе за те, що ця допомога не достаня: "Я розуміла, що мої діти крім мене нікому не потрібні, але я розуміла, що можу неабияк допомогати пораненим... Це рвало мене і по сьогодні. Я готувала їжу, плела сітки маскувальні, робила свічки окопні... але це все до «сраки», вибачте, в порівнянні з невідкладною медичною допомогою, яку я могла надавати" (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

5. ГОРДІСТЬ

Рідні воїнів охоче згадують про те, яку велику гордість відчують

за своїх близьких на передовій, говорять про те, що це формує і для них особливий статус, але водночас накладає велику відповідальність: "Бути дружиною військового - то дуже почесно, але й дуже складно. Особливо військового під час війни. До цього складно підготуватися... Я б сказала, неможливо..." (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)). Так само як воїни вважають, що їхня ідентичність передбачає низку моральних обов'язків, їхні близькі теж відчувають подібне. Особливу гордість відчують рідні добровольців або тих, хто мав підстави не йти до армії, але прийняв свідоме рішення йти. У подібних випадках часто порівнюється вчинок такої людини і тих, хто від армії втікає: "Я звісно пишаюсь своїм чоловіком, що він не став відсиджуватися вдома, коли ворог підступно напав на нашу країну, хоча мав для цього підстави-він інвалід 3-ї групи, це було рішення дорослого, свідомого українця. І як би важко нам зараз не було, я впевнена, що це було правильне рішення, бо завдяки таким хлопцям, як мій чоловік, які пішли одразу без сумнівів захищати Батьківщину, не дивлячись на відсутність техніки, нестачу зброї, Україна вистояла в перші дні. Дуже пишаюсь ним і розумію, що ми з ним все поборемо, аби скоріше побороти цю недорашию!!!" (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Однак рідні воїнів-добровольців у своїх розповідях неодмінно згадують, наскільки складно їм було прийняти вибір своїх близьких, і як важливо для їхніх подальших стосунків було це зробити. Часто таке прийняття става-

лося не відразу, але поступово рідні переконувалися в тому, що вплинути на цей вибір вони не могли і не мали б права, що його можна було тільки прийняти:

“Я дружина військового з 2015 року, це життя в постійному стресі, в постійній напрузі, і лише короткі перерви цього стану були, коли чоловік був на ротації, тому що всі ці роки була війна. Був період коли в 2017 р. народився син, я намагалась переконати чоловіка звільнитись, але нічого не вийшло, тоді я просто почала допомагати йому і підтримувати” **(Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія);**

“Як бути матір’ю військового? Саме основне і саме важче було прийняти його рішення, я визнаю свою помилку що відмовлялася до останнього. Я думаю це його тригерило дуже, і він про це мені казав. Саме головне для матері військового - це поважати рішення дитини, яке б воно б не було” **(Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ)).**

Утім навіть такого розлогого опису недостатньо, щоб передати внутрішнє відчуття причетності рідних до війни. Описуючи, що таке для них бути, наприклад, дружиною воїна, наші співрозмовниці говорили передусім про дуже складний емоційний досвід, який не схожий на досвід інших цивільних людей під час війни: “Це йти разом на похорони рідного незнайомця, який завоював пліч-о-

пліч з твоїм чоловіком... Це дивитися в очі дитині і казати, що тато лишився без ніг... Ось що для мене бути дружиною військового” **(Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).** Чимало з цього досвіду так і залишиться не сформульованим, адже рідні так само, як і самі ветерани, нерідко вважають, що зрозуміти їх цивільна людина без схожого досвіду не може, бо не проживала подібного і не зможе повністю відчувати, як це.

Отже, бути рідним воїна чи ветерана – це особлива ідентичність, специфіка якої дуже впливає на відчуття причетності до війни і суттєво відрізняється від іншого цивільного досвіду війни. Ідентичність близьких формується довкола низки важливих моментів їхнього повсякдення – чекання, необхідності “тримати себе в руках”, волонтерства та гордості нерозуміння інших цивільних, що не мають такого досвіду. Цей досвід формує специфічний етос і впливає на патерни поведінки, зокрема, він передбачає те, що близька людина мусить “бути поруч” з військовим, що б не сталося.

Розділ II

Поранення

Однією з важливих складових ідентичності опитаних ветеранів є поняття обов'язку. У ситуації війни захист держави, цивільних, і особливо своїх рідних та близьких, сприймається ними не як вибір, а як обов'язок – “зробив так, як мусив зробити”. Відповідно, отримавши поранення, воїни відчують, що вони свідомо ризикували здоров'ям заради держави і заради інших людей.

Цілком зрозуміло, що це формує конкретні очікування щодо ставлення до себе з моменту надання першої медичної допомоги після поранення і протягом всього подальшого лікування та життя після звільнення зі служби. Особливо, коли йдеться про важкі травми, які кардинально змінюють тіло людини та потенційно її сприйняття у суспільстві.

Тому запитання, яке часто постає у поранених, можна сформулювати так: “А що держава і суспільство зробили для мене?”

Зрозуміло, що поранені очікують на кваліфіковану турботу про своє здоров'я з боку закладів охорони здоров'я, на відповідну інфраструктуру, пристосовану до потреб людей із обмеженою функціональністю, з боку міст і сіл, де вони живуть або лікуються. Крім того, очікують від цивільних вдячності та пошани, яка мала би проявлятися в дрібних повсякденних діях (пропустити вперед у черзі, з розумінням та емпатією ставитись до вигляду тіла пораненого тощо). Окремо слід сказати, що ветерани очікують на максимальне спрощення всіх бюрократичних процедур, розрахо-

вують, що держава ставитиметься до їхнього фізичного стану з увагою і розумінням, що йтиме назустріч в питаннях організації взаємодії з відповідними державними службами, адже заради держави вони пожертували своїм здоров'ям і не тільки: “Багато військових (особливо з пораненнями) вважають, що вони заслуговують на більш лояльне відношення від різних державних структур, аніж інші, пересічні громадяни. І в багато в чому я з ними погоджуюсь” (Валентин, 1981 р.н., лікар ветеринарної медицини, важке поранення).

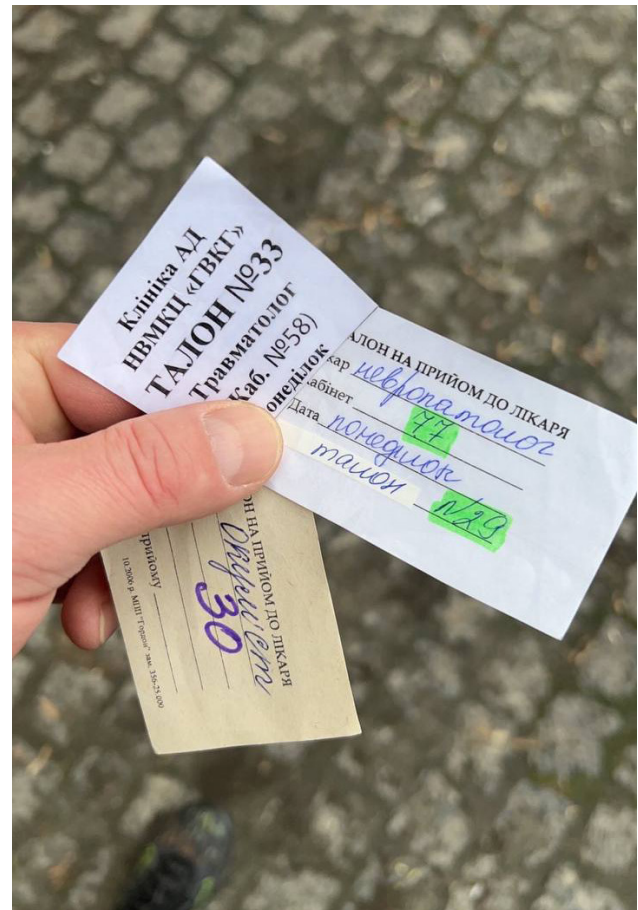
З початком лікування зазвичай відбувається зіткнення очікувань і реальності, яке провокує у поранених велике розчарування та фрустрацію. Наші співрозмовники зазвичай коментували взаємодію з державними службами та суспільством після поранення досить категорично та емоційно:

“Глобальний посил: ти сам і все навколо проти тебе” (Петро, звільнений за станом здоров’я);

“Це рабство ..ти не належиш собі, рідним....тільки державі. Тобі вбивають в голову, що ти зобов’язаний, що на першому місці держава, сім’я на третьому...(…) і якщо ти отримав поранення, то ти слабак, обуза, тягар і ти вже не потрібен, і твої проблеми - це твої проблеми...” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Брак персоналу лікарень, брак фахівців-лікарів, особливо спеціалістів з мінно-вибухових, вогнепальних поранень, реабілітологів тощо, проблеми з державними виплатами, черги та довготривалість процедур військово-лікарської комісії (далі – ВЛК) і медико-соціальної експертної комісії (далі – МСЕК), застарілі норми взаємодії з військовою частиною після поранення поступово формують у поранених уявлення, що суспільству і державі до них байдуже: “Розчарування просто величезне. Треба значно спростити всі бюрократичні механізми, абсолютно всі. А ще забезпечити нормальні умови та ліку-

вання. Багато хлопців просто не мають змоги займатися паперами під час лікування, а за них нікому зробити” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ). Особливе роздратування викликає недбалість: “Моя справа воювати, справа штаба та перших начальників захищати мене юридично, ваша справа як медиків захищати моє здоров’я та відновити мене - тому всі в цьому ланцюзі крім мене погано роблять свою роботу” (Володимир, червень 2022 – вибухова травма, квітень 2023 – вогнепальне поранення).

➔ Тут і надалі усі зображення – надані респондентами

Ба більше, негативний досвід взаємодії з державними службами закріплює переконання в тому, що пораненого воїна всі хочуть “кинути”: частина – не дати довідку про обставини отримання травми, відношення для лікування тощо, лікарня – швидше виписати, щоб не нести відповідальність, ВЛК – неправильно написати діагноз, МСЕК – занижити групу інвалідності, держава – не виплатити обіцяні кошти тощо.

Тут важливо наголосити на контрасті відчуття байдужості до себе з боку цивільного світу з іншим відчуттям, яке є складовою ідентичності воїна – братерством.

Після унікального досвіду взаємної підтримки побратимів поранений найчастіше опиняється наодинці зі своїм пораненням, у ситуації, де відчуває, що насправді не байдуже до нього тільки найріднішим людям. Тоді як державні служби максимально далекі від того, щоб виконувати функцію турботи. У результаті з вражаючою регулярністю у відповідях наших співрозмовників звучав вислів “списаний матеріал”, яким вони здаються собі в очах армії, держави і суспільства.

Неодноразово згадували вони й про те, що з початком повномасштабного вторгнення всі бюрократичні перешкоди було усунуто, коли це знадобилось державі, і до армії можна було потрапити буквально за один день, а коли ж держава потрібна пораненому, з’являються нові і нові перепони: “Як на війну забрати, так за один день все робиться. А як допомогти, то нічого не знають, нічим допомогти не можуть” (**Вероніка, донька Миколи,**

1973 р.н., плавильник металу, вогнепальне поранення).

Якщо описати досвід ветерана від моменту поранення до моменту звільнення, то найбільш ємним для цього буде слово “чекання”. Чекання для поранених має три виміри:

1. Фізичне чекання передує кожному наступному етапу лікування: поки загояться рани, поки наростає кістка, поки буде виготовлено протез, тощо.

2. Психологічне чекання пов’язане з часом, який потрібний людині для того, щоб осмислити себе в мирному житті: налагодити сон, дочекатись, поки відпустять флешбеки, навчитись стримувати емоції, емоційно пристосуватись до протезу, дати раду з психологічними травмами тощо.

3. Бюрократичне чекання виникає на кожному наступному етапі шляху пораненого: спершу людина чекає поки мине 30 днів і буде пройдено чергову ВЛК, далі чекає в чергах протягом самої ВЛК, потім може місяцями чекати необхідні документи з частини тощо.

Ситуація **постійного чекання і невизначеності** – це те, що викликає у поранених велике роздратування, адже крім часу, що йде на відновлення власного організму і який неможливо спрогнозувати, доводиться постійно проживати вкрай некомфортне відчуття невизначеності через саму процедуру лікування. Зокрема, з обов’язковими ВЛК щотридцять днів, з періодичною необхідністю навіть у важкому стані їздити до військової частини фізично заради чергових документів або просто дозволу на подальше лікування тощо. Все це безперервне чекання наскрізно присутнє у повсякденні поранених та

членів їхніх родин. Практично кожна розмова з оператором-аналітиком починалася зі слів: “Нічого, чекаємо”. Зрозуміло, що бюрократичне чекання та зазвичай невизначеність термінів цього чекання погіршує і без того складний емоційний стан ветеранів, формує в них відчуття апатії та безнадійності зусиль. Також важливо зауважити, що на терміни очікування воїн жодним чином вплинути зазвичай не може, тому щоразу воно змушує відчувати власну безпомічність і неможливість щось змінити в ситуації несправедливості.

2.1. Власне поранення і евакуація

Першим етапом для воїна після отримання поранення є евакуація. Тут досвід наших співрозмовників різниться, однак можна виділити низку суттєвих моментів.

Якщо на цьому етапі допомога була надана кваліфіковано, наші співрозмовники демонстрували велику неприховану вдячність, найперше побратимам, тоді – медикам:

“Силами побратимів мені було надано першу медичну та евакуацію в стабпунк. Дякуючи хлопцям та дівчатам вчасно стабілізували, але є побажання особисті речі з зрізаних речей передавати з пораненим, хоча такий потік поранених робота медиків 24/7, розумію все, але все майно купляємо за власні кошти і тепер знову ку-

пляти... В стабпункт, все чотко прийняли, навіть мої медики загону та оперативні офіцери підтягнулися на допомогу (це прям дуже респектно). Виписали форму 100 та перенаправити в лікарню” (**Анатолій, 1978 р.н., МВТ**);
“Евакуація і надання першої медичної допомоги була на вищому рівні” (**Ярослав, 1996 р.н., оператор лінії харчової промисловості, вогнепальне поранення**);

“Перша допомога надана оперативно і якісно, наскільки можна було це зробити. Всі молодці, і я їм безмежно вдячна” (**Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ**).

Утім нерідко згадується той факт, що порятунок пораненого став мож-

ливим завдяки самостійно придбаній ним або побратимами аптечці, наголошуючи на тому, що держава не забезпечує воїнів подібними засобами належним чином: “Син отримав МВТ на 0. Допомогу відразу надали побратими. І от скажу зразу, врятувала аптечка куплена власним коштом одного з них” **(Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).**

Однак трапляються і прикрі історії, пов’язані з недбалістю лікарів і щодо лікування пацієнтів, і щодо ведення документації: “По медаваку потрапив у (...) лікарню м. Дніпро (за 3 дні навіть лікар не підійшов, при переведенні на подальше лікування довелося вимагати аби переписували виписку бо згідно неї мені наклали гіпс, якого взагалі не було не на ту ногу що було поранено)” **(Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення).**

2.2. Лікування

Після евакуації поранені потрапляють до військового госпіталю або цивільної лікарні. Зазвичай у важких поранених місце лікування змінюється неодноразово. Серед наших співрозмовників були ті, хто включно з реабілітацією мали загальний досвід до 9 лікарень по всій країні. Зрозуміло, що такий довгий шлях дозволяє порівняти якість надання медичних послуг в різних установах та різних

регіонах України, а також узагальнити власні відчуття від самої системи охорони здоров’я у сфері медичної допомоги воїнам. Так, поранені та члени їхніх родин, маючи безпосередній користувацький досвід роботи лікарень, чітко бачать їхні недоліки в роботі з ветеранами і можуть стати важливим джерелом інформації для розуміння процесів, що потребують негайних змін.

Дуже важливо розуміти, що самотійно проходити етап лікування важкому пораненому вкрай складно, адже в цьому стані він нездатний займатись додатковою комунікацією з лікарнею та державними органами. Зазвичай поранений потребує спеціального догляду, контролю за процесом лікування, який лікарня не завжди забезпечує, а також контролю за бюрократичними аспектами, який теж нікому здійснювати. У більшості випадків цю роль беруть на себе найближчі родичі поранених – дружини, батьки, діти. Найчастіше вони перебувають поруч з ветераном з перших днів після поранення і супроводжують його протягом практично всього часу лікування та реабілітації, поєднуючи при цьому нові обов'язки догляду за пораненим з роботою, а також нерідко з доглядом за дітьми та старшими близькими родичами.

Рідні переконані, що якщо вони не потурбуються про свого пораненого, нікому іншому точно не буде до нього діла

У межах цього дослідження найбільш повну інформацію щодо процесу лікування ми отримували від рідних, роль яких нерідко зводилась до того, щоб вимагати від лікарні належної уваги та фаховості під час догляду за пораненим.

Спостереження за мовою близьких людей поранених демонструють,

наскільки персонально вони сприймали потреби ветеранів, адже і лікування, і реабілітацію, і проходження лікарських комісій вони завжди описували словом “ми”: не “мій чоловік став в чергу на протезування”, а “ми стали в чергу”, “ми добилися довідки”, “ми пройшли комісію” тощо.

Близькі ветеранів часто самі описували, як саме вони дізнавались про поранення рідної людини і що відчували в той момент. Здебільшого вони описували як суміш почуттів – радості від того, що їхні близькі живі і біль та переживання за те, яким їхнє спільне життя буде далі:

“Чоловіка було поранено 20.03.22 р., на той момент війна почалася менше місяця до того, до цього моменту я навіть не думала яке буде його повернення, страх та оціпеніння від невідомості, що з ним і як він там - були мої єдині відчуття, в той час я бажала лише одного-щоб скоріше настала Перемога і він повернувся живий!!! І тут довгоочікуваний дзвінок від нього, і він мені каже, що його поранило, тут мене охопили змішані відчуття, це і біль за його здоров'я і радість, що він живий” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ));

“Спочатку кожного дня боятися за його життя. Потім боятися за його життя вже в лікарні. Потім боятися, як буде далі, яке життя буде, чи буде як раніше. Зібратись і підібратись, щоб взяти своє, все контролювати, моніторити, слідкувати” (Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення)).

Для рідних поранення означає автоматичну самопожертву, це те, що зашило в етосі їхньої ідентичності, це те, що і так зрозуміло, це те, що не усвідомлюється і не обговорюється, бо як найближча людина, ти не можеш вчинити інакше: “Стосовно «чи пишаюся я собою»... Та ні... Я роблю те, що маю робити. Думаю, багато хто саме так би і вчинив” (**Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)**). Саме тому часто рідні поранених перебувають з ними в лікарні з перших днів і протягом всього лікування та реабілітації. Важливо також зауважити, що воїнам буває складно швидко довіряти чужим людям, тому своїм близьким вони делегують роль посередника між ними і зовнішнім світом: “Чоловік довіряв тільки мені: і поклався і слухався тільки мене... Він поклав на мій розсуд своє життя, перебуваючи в лікарні...” (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**). Але навіть до рідних довіра часом з’являється не одразу, адже їй перешкоджає впевненість у тому, що цивільна людина не бачила все те, що бачили воїни, а тому не зможе зрозуміти:

“Було важко спочатку, фізично і морально, важко було тримати емоції, щоб не плакати чи то від болі, чи то від втоми, чи від щастя що живий, потім важко було налагодити режим, прибрати дистанцію завоювати довіру, стати трошки побратимом для нього, тішить те що живий, тішить динаміка і відсутність агресії сподіваюся, що це все так і залишиться” (**Марина, 39 р., наразі не працює,**

мати Володимира, (18 р., студент, ЧМТ))).

Бути поруч з пораненою людиною не завжди просто. Проте серед рідних ветеранів не прийнято про це говорити і не прийнято скаржитись. Абсолютно показовою тут є одна з розмов дружини воїна з операторкою-аналітикинею, яка проводила дослідження: “Анно, доброго дня! Хотіла як завжди написати, що все добре, так як відповідаю усім))) але згадала, що Вам я маю писати правду)” (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**). Одна з причин того, що рідні не дозволяють собі скаржитись, полягає в зокрема тому, що вони завжди порівнюють свою ситуацію з тими, хто зараз бере участь у бойових діях: “Не втомилась зовсім, це все фізичне пройде, колись відпочинеться, а от морально-психологічна втома наче «висмоктує всі соки». Здається, що от-от і сил більше не буде витримати психологічну напругу і втому, але потім згадую, що є активна зона бою, є ті, які більше не відчують жодних емоцій... і сили з’являються” (**Лариса, 34 р., медичний працівник, дружина Олександра (34 р., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**).

Насправді “бути поруч” – це більше ніж просто мовний зворот. Це словесна формула, яка описує, що таке насправді бути рідним воїна: “Як тримаюся я - перші місяці не пам’ятаю, як робот, на заспокійливих. Розуміла, що якщо не буду допомагати, то я його втрачу. Розумію, що не можу розпадатися і тому тримаюся. Перші

місяці шалена підтримка від друзів, колег, незнайомих людей, яка допомагала зібратися. На адреналіні і незариванні в собі я вже 9-й міс. Іноді організм вимикає на декілька днів високою температурою, але я швидко відновлююся і знову і знову поряд” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ). Тому часто про своє вміння “триматись” рідні воїнів говорять як про обов’язок, це те, що вони просто мусять робити в ситуації, що склалась, адже від них тепер повністю залежна близька людина.

Процес лікування починається з визначення діагнозу і схеми лікування, і коли ключовою є роль лікаря, котрий веде пораненого. Під час розмов із ветеранами та членами їхніх родин ми побачили чотири типові ситуації:

- а) коли з лікарем “пощастило”, і він зробив “диво”;
- б) коли в лікарні не було фахівців, які знали б що робити;
- в) коли лікар просто не з’являвся;
- г) коли доводилося самотійно шукати лікаря, який “візьметься” за лікування такої травми.

Лікар, з яким “пощастило” – це високопрофесійна людина, майстерність і знання якої здатні допомогти навіть за умови найскладніших поранень. Про таких лікарів наші співрозмовники говорили з великою повагою, чітко вказуючи прізвище, ім’я і по батькові:

“Попався лікар від Бога, хірург-травматолог Яковлев Микола Миколайович, зібрав той конструктор леґо до купи, в подальшому все має нормалізуватися дякуючи його старанням. 5 операцій, пересадка імпланту, шкіри... але зрештою все має бути

добре)))” (Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення);

“В лікарні 7 швидкої допомоги м. Дніпро лікар травматолог Федченко Віктор Петрович склав п’яту з тих кісточок, що там залишились та з шматочків кісток, зробив все що можна було зробити на той момент. (...) Про Віктора Петровича хочу сказати, що це професіонал з великої літери, в усіх інших лікарнях всі лікарі сказали, що п’яту склали якнайкраще з того, що там залишалось, і що мій чоловік міг взагалі лишитись без цієї кінцівки, тому я дуже вдячна цьому лікарю з золотими руками” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Також нерідко до категорії “пощастило” потрапляють і медичні установи, де багато професійних лікарів і де поранені спостерігають дбайливе ставлення:

“Окремо до речі хотілося б відмітити лікарів харківського інституту неврології, психіатрії та наркології, особливо їх філіалу поліклініки, де ми проходили огляд вузьких спеціалістів. До всіх військових дуже гарне відношення, все проходили поза чергою, з цим нам допомагала окрема медсестричка, і все дуже швидко зробили. І рекомендації щодо лікування теж були дуже професійні. Ну і нейрохірурги харківського госпіталю просто Боженьки, та й такого людяного відношення ми на жаль більше ніде не зустріли. І

лікування, і догляд були на вищому рівні” (Олена, 1988 р.н., провізор, дружина Олександра, 1993 р.н., коваль, контрактник з 2015 р., ЧМТ).

Мусимо визнати, що такі історії – рідкість серед розповідей наших співрозмовників, адже зазвичай ситуація в лікарнях геть інша. Поранені та члени їхніх родин часто нарікали на некомпетентність лікарів у закладах, куди їх було направлено на лікування. При цьому йшлося про передусім необізнаність щодо військових травм та ампутацій, опитані часто повторювали, що в лікарнях “не знали, що з ними робити”. Тобто це не виняток, а радше типова ситуація, особливо в невеликих містах. Місцеві лікарі не мали жодного досвіду роботи з подібними типами поранень:

“Про те, що вони слабо уявляють, як лікувати вогнепальні травми, то взагалі якось невдобно писати. Наразі в мене склалося враження, що це система. Бо і першій лікарні, де був чоловік, небагато лікарів цікавилися особливостями лікування. І тут така сама ситуація. Мабуть за рік ніхто не проводив ніяких курсів підвищення кваліфікації, тому заввідділенням робить круглі очі на рентген, а лікуючий взагалі не дуже розуміє, яке має бути лікування” (Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення));

“В Ужгороді його відправили до центральної міської лікарні, там він просто лежав місяць, лікарі не знали що з ним робити, з кимось радились, не знаю з ким)))” (Люд-

мила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ));

“З Дніпра евакуаційним етапом син потрапив в провінційну лікарню. Де просто втратив час, 3 місяці. Оскільки лікарі не мали досвіду що робити з такими пацієнтами. На всю лікарню їх було двоє з ампутацією. (...) Я не звинувачую лікарів, вони просто не готові були до такого. Їх потрібно було навчити, організувати якісь курси. Але це вже питання до МОЗ” (Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).

Окремо слід сказати про лікарську недбалість. У деяких медичних закладах поранені стикались з тим, що навіть лікуючий лікар до них взагалі не приходив, або приходив вкрай рідко після розшукувань родичів. Тоді як ситуація з неправильним заповненням документів під час виписки є типовою для нашої вибірки: “Тут я провів тиждень, жахливий персонал таке відчуття що навмисно хоче боляче зробити лікуючого лікаря перший раз я побачив коли виписували, про їжу я вже мовчу, навіть в документах на виписку зробили купу помилок” (Володимир, червень 2022 – вибухова травма, квітень 2023 – вогнепальне поранення).

У таких випадках рідні намагаються зробити все можливе, щоб поранений отримав хоч якийсь лікування. Вони беруть на себе обов’язок знайти і привести лікаря, добитись плану лікування, контролюють виконання цього плану, фактично стають представником пораненого у лікарні і вимагають в медичного персоналу виконання всіх необхідних для лікування функцій:

“Симптоматичної терапії, поки не поскаржилась я і поки сама не пішла не купила в аптеці - немає. Так, все що я йому давала додатково (знеболюючі, протизапальні, кальцієвмісні препарати, хондропротектори, для перистальтики кишечника та послаблюючі засоби), було в історії записано. За плановими аналізами та обстеженнями слідувала також я і нагадувала. Вони все чемно виконували, але це я нагадувала, а не вони контролювали. Та це не біда” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу))**;

“З моменту отримання поранення, я була і жила поруч із ним в лікарні 2 місяці. Всі організаційні моменти по документам виконувала я, пошук лікарень і лікарів, спілкування з частиною і її працівниками” **(Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення))**.

За умови подібного недбальства поранені, яким “не пощастило” одразу натрапити на “лікаря від Бога” починали шукати фахівців самостійно. Якщо хорошого лікаря зрештою вдавалось знайти, це називали словом “пощастило”. Найчастіше цим займалися родичі пораненого, які брали на себе дослідження ситуації по різних лікарнях і підключали “знайомства”, щоб вийти на потрібного спеціаліста: “Ми приїхали в відпустку після відпустки знову ж таки ми самі знайшли лікаря який погодився нас взяти і зробити нам цю операцію (...) Зараз

змінюємо лікарню. Є можливість лікуватись у провідного травматолога України. Він запропонував лягти до нього. Чесно, по знайомству, просто пощастило” **(Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення))**. Іноді поранені вимушені звертатися до приватних клінік за власний кошт, адже державне лікування виявляється безпомічним перед їхніми травмами: “На жаль, ніякої взаємодії не було з лікарем, після виписки з військового шпиталю з висновком ВЛК про непридатність, я самостійно шукав травматолога, у якого продовжувати лікування, і тепер їжджу в Київ до нього і лікуюсь за власний кошт, бо це приватна клініка Добробут. По місту проживання в Кременчуці лікарі травматологи-ортопеди сказали що не зможуть допомогти у нас та і в області” **(Антон, 37 р., рятівник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення)**.

Важливо також наголосити на випадках корупції в лікарнях. Нами зафіксовано лише одне таке свідчення, однак важливо, що у ньому йдеться про те, що неписані правила не дозволяють вимагати повноцінний хабар від воїнів: “Відношення до нас +/ - терпиме, санітарочка першим ділом попросила «на шоколадку», після цього розмістила нас в нормальній палаті, і мені теж виділила ліжко, і в цілому у всієї зміни відношення одразу стало дуже позитивне)) Ну а лікар трохи артачиться, проте робить що треба, бо «він же військовий». На гроші не натякав, проте ця наша лікарня в цілому славиться любов'ю до хабарів” **(Олена, 1988 р.н., провізор, дружина Олександра, 1993 р.н., коваль, контрактник з 2015 р., ЧМТ)**.

Наступним важливим аспектом лікування є безпосередній догляд за фізіологічними потребами пораненого. Згідно з нашими спостереженнями, лікарням критично бракує персоналу для цього, але коли навіть ця функція виконується, поранені часто скаржаться на неухильність, недбалість і нерегулярність такої допомоги. Існують волонтерські ініціативи, які наші співрозмовники дуже цінували, але вони не забезпечують повного догляду: “Спасали трохи волонтери приносили військовим їжу, майже щодня і солодке було постійне, чай, кава, йогурти, кефіри, фрукти (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**)).

Найчастіше за пораненими в лікарні починають доглядати їхні найближчі люди: “Так як мій чоловік повинен був лежати 24/7 в одному положенні, я повинна була знаходитись постійно з ним. Це помити, накормити, переодягнути, принести, подати, забрати.... збігати в аптеку (...), купити їсти. До речі їжа там була огидна, як свиням.... так це медичний заклад, і він не перебирає в їжі, але то був жах (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**)).

Важливо також врахувати той факт, що в лікарнях не завжди є умови для проживання родичів. Так, наші співрозмовники були вимушені додатково власним коштом винаймати собі житло та приходити на цілий день в лікарню для догляду за пораненим:

“11.04.22 чоловіка перевезли в Мукачівський військовий шпиталь.

Я з кішкою приїжджаю до Мукачево, зняти житло в Мукачево просто нереально, підключала до пошуку житла всіх друзів та знайомих, підіймала на вуха всіх ріелторів - безрезультатно, тому оселяюсь в готелі, Слава Богу під час війни вони приймають з хатніми улюбленцями. Тут я оселилась від шпиталю в 1.5 км, тому в обідню перерву та ввечері я біжала в магазин, щоб купити щось смачненьке чоловіку та хлопцям, що лежали з ним в палаті” (**Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)**);

“Для родичів типу мене, немає місць, де б я могла оселитися, тому я змушена була орендувати собі житло, що не є дешево” (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**)).

Утім декому з рідних “щастить” отримати місце для ночівлі прямо поруч із пораненим, і тут важливо зазначити ще один принциповий момент. Догляд за пораненим може бути для рідної людини чимось на зразок інтимного обов'язку, до якого не слід залучати сторонніх, це вважається настільки делікатною справою, що тільки близька людина зможе виконати цей догляд належним чином і по-справжньому потурбуватись, а чужа ніколи так не зможе: “В них було місце в палаті, і я жила два місяці прямо в лікарні, хоча ну якби я зразу сказала, що якщо потрібно когось покласти, ну там немає місця ще щось, то мені є куди піти, я піду.

Просто мені не хотілось щоб за ним, скажемо так, дивилися там санітарки і все таке, і лікарі в принципі не були проти я там жила ночувала і в душ там ходила за цей велике дякую **(Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення))**.

Більшість родичів, які доглядають поранених, нерідко мають дітей або літніх родичів, котрі теж потребують догляду. Наші співрозмовники були змушені залишати дітей на час догляду за пореним на бабусь або сусідів, і дуже емоційно ділилися своїми переживаннями з цього приводу, про те, як вони мусять “розриватись” між дітьми та чоловіком, між чоловіком і літніми родичами:

“На період, коли я з чоловіком, мої діти перебували з моєю мамою, їй до пенсії залишилось 2-3 роки, тобто роботу, з якою і так дуже складно, вона покинути не могла. Вона забрала всі можливі відпустки, вихідні, лікарняні.... тому іноді діти були по сусідам, по знайомим... тобто на той момент, коли його перевели, мені вкрай потрібно було повертатися додому. Але і його залишити я не могла, так як доглядати за ним ніхто не збирався, тай не бажали” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу))**

“Коли на мої плечі лягли неходячий чоловік, неходяча мама, всі побутові проблеми і питання, робочі складнощі, то я думала, що не вивезу всього цього” **(Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ))**.

Однак близькі родичі поранених займалися не лише доглядом за рідними, більшість із них також мушили працювати, адже коштів на все не вистачало. Для того, щоб перебувати у лікарні, вони зазвичай використовували всі можливі вихідні, відпустки та відгули, однак цього рідко було досить, і роботодавці починали наполягати на звільненні: “Наприкінці травня мені сповістили з роботи, що або я повертаюсь на роботу, або мене звільняють. (...) Як було сказано: «у всіх є якісь проблеми, але вони працюють»” **(Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ))**; “Зараз поки не працюю, оскільки потрібно було приділити час лікуванню чоловіка. Прийшлося звільнитися, оскільки важливіше зараз здоров'я чоловіка” **(Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення))**.

Наразі про жодну допомогу від держави за доглядову працю близьких за пораненими не йдеться, як і про правовий захист від звільнень з роботи через це

Одним із зафіксованих викликів та бар'єрів для учасників дослідження були умови в лікарнях, куди потрапляють ветерани з важкими

пораненнями. Абсолютна більшість скаржилися на ганебну непристосованість медичних закладів до їхніх найелементарніших потреб. У такій ситуації поранені повністю позбавлені навіть мінімальної самостійності, що провокує роздратування і ще більше пригнічує їхній моральний стан: “Після Волинської обласної клінічної лікарні мене перевели в районну. Взагалі не обладнана для пацієнтів з ампутаціями. Наприклад, я їздив на візочку, а візочок не може влізти в туалет. Милиць не було, довелося їх шукати, наче лікарка свої віддала” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ). Часто через переповненість лікарень поранені потрапляють не до відділення травматології, які зазвичай хоча б мінімально обладнані для хворих, яким складно пересуватись, а до будь-яких інших вільних відділень, включно з дитячими:

“У самій лікарні про зручності для таких поранених як мій чоловік, які не можуть пересуватись, не йдеться. Так сталося, що його поклали в опікове відділення, я так розумію тому, що не було місць в травматологічному відділенні (...) В опіковому відділенні було близько 15 сходинок, не було пандуса, щоб вийти на вулицю, треба було подолати всі ці сходи, що в нашому положенні була нездоланна перешкода, та ще й візочків у відділенні була обмежена кількість. (...) Дуже шкода було всіх хлопців, які не бачили вулиці місяцями... Прийняти душ, то був ще той квест, душева кабіна з високим бортом, в яку мій чоловік не міг застрибнути, тому наше купання обмежувалось обтиранням вологим рушником, перед цим

потрібно було роздобути таз, для цього треба було знайти санітарку чи медсестру” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Такі умови поранені і їхні рідні сприймали як дуже принизливі, адже подібний побут завдає додаткових страждань людям, які і без того почувуються погано і фізично, і емоційно. До того ж важливо наголосити, що йдеться саме про поранених, людей, частиною ідентичності яких є захист інших, а подібні нюанси лікарень не дають їм змоги навіть подбати навіть про себе і власні базові фізіологічні потреби.

Отже, можна виділити низку важливих моментів, з якими стикаються поранені ветерани під час власне лікування. Найважливіший з них – взаємодія з лікуючим лікарем. Загалом можна виділити чотири типи такої взаємодії: успішна, коли поранений отримує фахову допомогу високого рівня, неуспішна, коли в лікарні відсутні фахівці потрібного профілю, відсутність взаємодії, коли лікар взагалі не відвідує пораненого, і ситуації, коли пораненим самостійно доводилося шукати фахівця в інших медичних закладах. Однак нерідко контроль за усім лікуванням, так само як і комунікацію з лікарем та рештою персоналу лікарні, здійснюють близькі родичі пораненого. Найчастіше вони також повністю перебирають на себе функцію молодшого медичного персоналу і забезпечують догляд за усіма фізіологічними потребами ветерана самостійно. Для того, щоб мати можливість цим займатися, їм доводиться переїжджати до інших міст і винаймати житло, розриватись між пораненим і, наприклад, дітьми або

літніми родичами, які так само потребують догляду. Нерідко рідні пораненого бувають вимушені звільнитися з роботи, адже весь їхній час іде на догляд і перебування в лікарні.

Окремо слід наголосити на тому, що часто умови в лікарнях не пристосовані для людей, яким складно рухатися, і цей факт сприймається пораненими не просто як дискомфорт, а як приниження, адже вони опиняються позбавленими можливості самостійно здійснювати базові фізіологічні потреби і щоразу вимушені залежати від чиеїсь допомоги.

2.3 Реабілітація

ФІЗИЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ

Після лікування для ветеранів із важкими пораненнями необхідним є період реабілітації. Найчастіше він проходить непросто, адже в державі бракує відповідних закладів і спеціалістів на таку кількість пацієнтів. Однак найголовніша проблема в тому, наскільки формально виконується забезпечення реабілітації. Чимало наших співрозмовників доходили висновку, що держава для них нічого ефективного організувати не здатна, а успішне відновлення насправді є важливим лише їм самим та їхнім рідним. Саме тому вони починали розробляти різні стратегії для само-

стійного пошуку клінік, фахівців або відновлення вдома. Нерідко це все відбувалося власним коштом з допомогою приватних медичних установ або ж за підтримки волонтерських та благодійних ініціатив.

Слід зазначити, що нами було зафіксовано і вдалий досвід державної безкоштовної реабілітації, але з таким відновленням пораненому має "пощастити": "В Києві від госпіталю є хороший реабілітаційний центр (...). Але чомусь лікарі про це не дуже говорять (...) Там дуже добре. Детально треба бачити і відчувати. Масажі різні, кімнати соляна арома, лікувальна фізкультура, басейн, сауна, хороший персонал можливо ще щось (куди

направили). Безкоштовно, від госпіталю. Потрібне направлення” (Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ).

Однак не завжди реабілітаційні центри, куди поранені отримують направлення, насправді мають можливості, а головне фахівців для того, щоб дійсно покращити ситуацію:

“Соснівка-звичайна міська лікарня. У лютому 2023 вони стали реабілітаційним центром. Вони молодці, робили ремонти, адаптували приміщення. Можна порівняти із радянським санаторієм. Близько 65 людей, тільки з ампутаціями, був зал на 3-му поверсі-тренування, масаж. Займався годинку. Реабілітації особливо не було. Стосовно бинтування кукс (щоб не отікали), як правильно вибрати еластичний бинт (довжина, ширина)-все це гуглили, дізнавалися самостійно. В Соснівці хлопчик один на всіх реабілітолог. Массажист - волонтер, яка їздила сама і робила їм масажі безкоштовно” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Процес допомоги пораненим може бути організованим настільки недбало, що ветерани навіть не отримують інформації щодо можливої реабілітації в закладі, де перебувають на лікуванні. Присутність реабілітолога лишається формальністю, і системно з пораненим ніхто не працює, тому типовою є ситуація, коли ветерани разом з рідними самі шукають інформацію в інтернеті про те, які вправи слід робити:

“До персоналу в Києві жодних питань. чудові лікарі і медсестри, досі дзвонять і пишуть. Щодо ставлення і догляду ніяких питань. В плані реабілітації є питання: тільки після 4-5 міс дізналися, що є спортзал (можна було на візочку робити вправи на руки). Реабілітолог - дядечко під 70 років, декілька разів заходив, але реабілітації, як такої, не було. Робили все самі, я замовила йому еластичні бінти, бо розуміли, що треба розробляти руки. Прив'язали до ліжка, шукали вправи в Інтернеті. Дядечко-реабілітолог теж показав якісь вправи” (Катерина, 1986

р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Також типовою є ситуація, коли реабілітаційні відділення переповнені і поранених в реальності кладуть в інші відділення, де є вільні місця, хоча в документах це не відображається. Відповідно, в такі відділення фахівці доходять ще рідше і про жодну повноцінну реабілітацію взагалі не йдеться: “Поклали в дитяче відділення (...) Але по документам він буде в реабілітаційному відділенні. Займатися їм ніхто не займався. Приносили ергоковрик, м'ячик, резинку, лишали і йшли (...). Така реабілітація тривала від 24.01.23 - 14.02.23. Просто втрачений час. За період реабілітації лікарка, яка його вела, також не з'явилась” (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

ТЕРМІНИ

Великою проблемою, яка тривалий час перешкоджала ефективній реабілітації поранених, була законодавча база. Донедавна поранені (утім, як і цивільні), мали право проходити лише два цикли реабілітації по 21 дню на рік. З червня 2023 кількість циклів збільшили до 8, тобто 168 днів на рік. Це значно покращило ситуацію, однак у реальності і цього терміну може бути замало, особливо для людей, які потребують протезування, адже нерідко йому передують цілий цикл операцій і відновлення після них.

На момент проведення цього дослідження ситуація з несподіваною

для поранених та їхніх рідних (які не завжди знали про обмежений термін 2 рази по 21 дню на рік) випискою з лікарні була типовою. Розповідаючи про такі ситуації, наші співрозмовники не приховували роздратування і обурення, наголошуючи на тому, що поранені не впливають на те, як загоюються їхні травми, а чинні законодавчі норми різко контрастують із сучасними українськими воєнними реаліями:

“І от тут саме головне! Згідно закону хлопці мають право на реабілітацію 2 р по 21 дню в рік. Тобто реабілітація з ампутацією прирівняна до будь-якої реабілітації цивільних. Тобто за 42 дні вони мають пройти реабілітацію і стати на протез, з яким теж ще потрібно навчитись жити. Але ж це абсурд! Кожна операція відтягує протезування в середньому на місяць. А їх буває роблять по декілька, одна за одною. Спочатку хлопців ніхто не чіпав. Жили, робили операції, займались вправами. А зараз почали підганяти кожного, аби скоріше всі покидали стіни реабілітаційного центру. Але що робити хлопцям?” (**Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).**

Цей фрагмент розмови насправді демонструє звичні для українських реалій неформальні шляхи подолання законодавчого недогляду – лікарні самі ігнорували ці норми, однак з часом почали дотримуватись формальних правил. Це пов'язано з фактичною компенсацією за надаю послугою в рамках пакету по реабілітації Програми медичних гарантій, яку оплачує НСЗУ.

Виходом з такої ситуації було про-

ходження ВЛК в надії отримати відпустку для хоча б мінімального самостійного відновлення, але тут слід зазначити, що про право на таку відпустку не всі поранені знають, інформування залишається на вкрай низькому рівні:

“Лікар реабілітолог прийшла з самого ранку і повідомила, що нас виписують. Я сказала, щоб подали документи на ВЛК, тому що він ще не є відновленим, тому що він потребує нормальної реабілітації, тому що він ще не зовсім себе обслуговує, щоб повертатися в частину.... Тому як мінімум відпустка по стану здоров'я має бути. Не із задоволенням, але так і зробили, але чоловіка на комісію також не брали, передали документи. Таким чином ВЛК прийняло рішення, що потребує відпустки на 30 календарних днів” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Загалом відпусток для лікування (по 30 днів кожна) воїн має право взяти чотири рази на рік, але в реальності військова частина не завжди виконує цю норму: “Хоча повинно бути 4 відпустки, зазвичай четверту ніхто не дає, а просто залишають в частині, і не важливо, зрослися кістки, чи ні, і не важливо, що тобі потрібна реабілітація, щоб відновити рухи після травми, а це ще займає декілька місяців” (Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення).

У результаті реабілітація наповнюється для поранених додатковою невизначеністю, адже важко спрогнозувати, наскільки швидко буде

відновлюватись тіло після травми. Також воїнам доводиться перейматися, чи встигнуть вони відновитися у обмежений законом час. Якщо ж їх випишуть раніше фактичного відновлення, це означатиме, що вони будуть змушені перебувати у військовій частині у такому фізичному стані, з яким навіть у простих побутових речах потребуватимуть допомоги.

Зіткнувшись з недбалістю в лікарнях, з байдужістю військової частини і державних органів загалом, чимало наших співрозмовників ухвалювали рішення самостійно шукати способи реабілітації. Найчастіше це відбувалося один із двох способів:

- в самостійно знайденому реабілітаційному центрі чи лікарні з фаховим спеціалістом, який викликав у ветеранів і їхніх родин довіру

- вдома із самостійно придбаним реквізитом та інформацією з Інтер-

нету (якщо неформально вдавалося про це домовитись з військовою частиною, тобто коли керівництво демонструвало свою довіру і, попри відсутність такої норми в законі, дозволяло пораненому перебувати вдома, спілкуючись з ним в телефонному режимі або в месенджерах).

Поранені багато скаржилися на те, що військові частини взагалі не переймалися їхнім станом і не доклали жодних зусиль для його покращення, неодноразово в таких розповідях звучало словосполучення “все сам”. Для воїнів усвідомлення того, що їхнє здоров'я нікому, крім них самих, в армії не потрібне, досить було болісним і викликало різко негативні емоції, особливо обурювало те, що їм в принципі доводилось добиватись від керівництва реалізації свого права на реабілітацію:

“Після отримання статусу непридатний до військової служби на півроку з подальшим переглядом. Фактично тебе змушують йти на службу. Це не новина але з в/ч ніхто не париться про те, що тобі потрібна реабілітація, нагляд спеціаліста чи подальше лікування - це все ти сам. Тобто якщо ти наполегливий, ти доб'єшся, щоб тебе направили до мед закладів, а в основному мед службі не цікаво нагнати себе роботою. Ніхто не цікавиться твоїм станом і потребами - все сам. Зараз проходжу реабілітацію, і знову ж все сам - займаюсь пошуком, де можу пройти реабілітацію чи лікування, з мед служби пропозицій не було. Реабілітація проходить в якому ключі: знову ж все сам. Знаходиш центри лікарні, мед служби в/ч не направляє тебе

чи пропонує лікувальні заклади, вона не слугує органом, який для тебе щось пропонує, а є органом, який тобі потрібен, щоб отримати тільки направлення на лікування. Зараз проходжу реабілітацію в (...) м.Київ. В плані реабілітації все прекрасно: відношення, досвід спеціалістів, реально відчувається поліпшення, подальшу реабілітацію, планую проходити вже за місцем проживання” **(Григорій, важке поранення)**

Пошук максимально релевантного до специфіки поранення медичного закладу та спеціаліста для реабілітації нагадує пошук “лікаря з золотими руками” для лікування. Поранені та їхні близькі проводять велику дослідницьку роботу, “підключають” знайомих та знайомства і зрештою обирають таки місце або конкретного спеціаліста, з яким готові починати працювати. На таку реабілітацію покладається дуже багато надій:

“Я дуже сподіваюсь що він поїде в Київ і там з новим реабілітологом... Він так би мовити давно хотів потрапити саме до цього реабілітолога, але навіть не написав йому смс-ку, а я колись давно писала. Він (лікар) не прочитав, а зараз написали йому ще раз, і він мені відповів, і він готовий нас взяти, і я дуже сподіваюсь, що, по-перше, він зможе йому допомогти, а, по-друге, якщо ж таки він йому допоможе (а я чомусь впевнена що допоможе), коли він побачить плоди своєї роботи, і він побачить що все виходить в нього зміниться стан на краще він стане щасливішим” **(Надія, 1988 р.н.,**

дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення)).

Утім слід зазначити, що самостійний пошук реабілітації нерідко приводить поранених до приватних медичних установ, які дають гарний результат, але водночас воїни не завжди можуть оплатити необхідну тривалість реабілітації у цих закладах через високі ціни: “Жінка знайшла приватний реабілітаційний центр, мене там потримали місяць безкоштовно, а потім сказали треба платити 50 тисяч за дві неділі. У мене немає таких грошей, з тих пір я сиджу дома. Ну там класно, там зі мною займались і зранку, і в обід, і ввечері. І рукою, і ногою. Я набагато краще став ходити” **(Роман, 1988 р.н., ЧМТ).**

Варто зазначити, що така самостійна реабілітація має не лише фінансові бар’єри, а й бюрократичні. Так, офіційно військова частина не дає дозволу на амбулаторне лікування і не приймає довідки з таких установ, тому навіть за умови наявності хороших фахівців і можливостей відновитися, поранені не мають змоги це здійснити:

“Один раз я запитала в шпиталі за реабілітацію, і мені відповіли що це все дуже складно. Тут в Дніпрі в нас є гарний центр реабілітації - рекавері. Я поїхала туди до завідувачої і там вже сама до них просилася і домовлялась (...). Так як у нас зараз статус тимчасово непридатний з переглядом, то він повинен або стаціонарно десь перебувати у лікарні, або у частині бути. Я б з радістю возила його за власний кошти в інші реабілітаційні центри (приватні), але постійно

ця волокита з документами. Довідки про амбулаторне відвідування частинам не підходять(((“ **Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення)).**

З іншого боку, існує практика неофіційних домовленостей з військовою частиною, коли важким пораненим дають можливість перебувати вдома для відновлення. Це не афішується, радше є винятком, однак за умови хороших стосунків з керівництвом все ж можливо: “Дякуючи командуванню мого підрозділу я можу відвідувати реабілітолога Я про те, що мене не зобов’язують постійно знаходитись в частині, а з розумінням ставляться до моїх потреб і проблем” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).** Слід зауважити, що у таких випадках часто часто до “хорошого лікаря” пораненого доводиться спеціально возити щодня або декілька разів на тиждень:

“Після перебування в шпиталі по місцю тут в Житомирі, ми звернулись до реабілітолога, яка працювала на волонтерських засадах в шпиталі, бо в Житомирському шпиталі нема жодного реабілітолога. Коли чоловік лежав в шпиталі, вона приходила проводила заняття йому, та й іншим хлопця, хто потребував. І ми пізніше з нею домовились, навіть зараз плануємо з нею займатись, як знімуть гіпс. Вона мешкала за 15 км від нас, то ми 2-3 рази на тиждень їздили до неї на заняття. Потім ми записались в приватний центр Відновлення, розписали заняття на 15 днів, здається, теж фізкультура, масаж і інші методи, які вплива-

ли на нерви” (Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., кадровий військовий, важка травма кінцівки і контузія).

Однак не у всіх сімей є можливість возити ветерана до лікаря, а переселитися ближче до місця реабілітації всією родиною складно і не завжди є фінансова можливість. У таких ситуація самостійна реабілітація вдома стає єдиним реалістичним варіантом:

“Перед тим, як їхати додому, я домовилась з реабілітаційним центром в області, де ми проживаємо, про консультацію. Туди ми потрапили, але виникла проблема з проживанням. Там немає стаціонарного відділення, лише процедури, заняття. Вони погодились його реабілітувати. Але потрібно було шукати житло, і з дітьми разом перебиратися, бо лишити їх немає вже на кого. І лишити його самого не вихід, і їздити щодня 65 км. також не варіант” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

“Вже дома прийняли рішення, що реабілітуватись будемо дома. Придбаємо по можливості все необхідне, будемо виходити на відеозв'язок з лікарем з реабілітаційного центра, і таким чином займатися. Ходуни нам подарували місцеві капелани. Коврики, м'ячі, напівсфери, дитячий велосипед трьохколісний, резинки для фітнесу, гантелі - такі у нас були тренажери. Масаж я робила сама. Вже за два тижні він відкинув хо-

дуни і почав ходити на милицях, а потім використовував лише одну (милицю)” (Лариса, 1989 р.н, медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Проте за умови такої неофіційної реабілітації вдома ветерани та їхні близькі нерідко почуваються покинутими, адже важке поранення вимагає спеціальних знань, і не зрозуміло, де отримати допомогу, якщо стан погіршиться: “Чоловіка виписали з лікарні з АЗФ, ок, я дома сама можу перев'язувати, а хто не може, що робити? Далі - відпустка, просто дома. До кого звертатися у разі погіршення стану? Сімейник? Травматолог? В частину за направленням на лікування? Після відпустки ВЛК, непридатний на півроку. Добре, що дозволяють бути вдома, а не в казармі” (Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення)).

Деяким пораненим, які потрапили до нашої вибірки, вдалось потрапити на реабілітацію за кордон. Зазвичай оформлення документів для такої поїздки займає дуже багато часу, проте головна проблема в таких випадках навіть не бюрократичні перепони, а елементарне незнання процедури з боку військової частини: “Основне, що зрозумів і з чим стикнувся, - ніхто нічого не знає як то оформлюється і як то правильно зробити, а тому був зачасту послан неодноразово...” (Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення). Утім після прибуття до країни, де має проходити реабілітація, поранені нерідко стикаються вже з місцевою бюрократією:

“Доповідаю. Прибув (у Францію) 5 місяців тяганини і рік з лишнім не бачивши родину... Тепер деяка бюрократія, але вже французька. Тут її не менше, ніж у нас, а може і більше в деяких питаннях. Для того щоб лягти на реабілітацію, треба оформити страховку, для того, аби оформити страховку, треба подати заявку в префектурі, після того як прийде підтвердження і запрошення, треба ще раз приїхати в префектуру і отримати страховку. Вже після цього звертатися в саму клініку... Скільки займе часу ніхто точно сказати не може. Кажуть «приблизно тиждень, але це ж Франція, не розраховуй що буде раніше, ніж два»... Яюсь так” (Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення).

Окремо слід згадати проблеми, пов'язані із протезуванням поранених. В Україні державне протезування воїнів є безкоштовним, всього працює 85 підприємств, які займаються суто протезуванням. Поранений має право самостійно обрати підприємство, яке виготовлятиме протез, отримати компенсацію від держави за його виготовлення, а також безкоштовно його обслуговувати та замінити на новий після закінчення терміну експлуатації. Однак в реальному житті розібратися у тому, як саме реалізувати це право, буває складно:

“Як нам рухатись до протезування теж ніхто не міг підказати. Я шукала, дзвонила, збирала по крупинкам інформацію. Які потрібні документи, куди звертатись Зараз, надіюсь ситуація з інформування

краща. Більше з'явилось різних статей, реклами. Більше стали про це говорити і писати. Великих зусиль нам вартувало щоб потрапити в реб.центр до Львова. І лише тут син почав отримувати якусь реабілітацію. Хоча сам центр не має достатньої матеріальної бази для якісної реабілітації бійців з ампутаціями. Та й самих реабілітологів не завадило б якось додатково навчити, провести курси якісь щодо роботи саме з ампутантами. Хоча вони молодці, стараються в силу своїх можливостей” (Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).

До того ж поранені та їхні близькі не завжди вчасно дізнаються про необхідні бюрократичні кроки для отримання протезу, наприклад, необхідність рішення ВЛК:

“Зараз розумію що нам знову ж таки в ВЛК не прописали, що чоловіку потрібно протезування, а для того щоб звернутися в соцстрах чи Совбез, чи що там, нам потрібно щоб у ВЛК було написано, що чоловік потребує протезування. І от виходить, що будемо чекати до серпня нашого нового ВЛК там. Я вже буду в цьому ВЛК просити їх прописувати, що він потребує протезування і кудись звертатися” (Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення)).

Нерідко інформацію поранені отримують від побратимів, особливо звертаючи увагу на почуте від людей зі схожими травмами, намагаючись знайти можливість отримати макси-

мально якісну та актуальну для конкретного поранення послугу. Однак така інформація все одно не завжди є повною та вичерпною:

“Чоловік каже, начебто був якийсь центр Стеценко, де вони роблять біонічні протези, і вони можуть зробити саме на пальці. Тому що я зверталась в декілька центрів протезування, і хтось не може взагалі допомогти, а хтось нам пропонував відрізати повністю кисть, для того щоб зробити протез більше зрозумілий всім. А саме на пальці в цьому Стеценку роблять, і хлопець з схожою проблемою їздив туди вже на консультацію. І там йому сказали, що держава покриває тільки 300 000, а залишок, ну, повинні або ми надати або, ну, там якийсь фонд. Загальна вартість наразі це десь там 1600 000 грн постійний, але спочатку вони ставлять временний, він коштує десь 450 000. І я не зовсім розумію, чому мова йде про 300 000 грн, і що це, і де це подивитися” **(Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення))**.

Крім браку інформації часто виникають проблеми з підготовкою до протезування. Так, поранені з ампутаціями скаржились на брак взаємодії між профільними фахівцями, зокрема між хірургами та протезистами, адже наявна система не передбачає такої співпраці, і це спричиняє великі додаткові проблеми для ветеранів з важкими пораненнями, яких можна було б уникнути, в тому числі і повторних ампутацій для повноцінного протезування:

“В лікарнях відсутні штатні консультанти-протезисти які могли б у співпраці з хірургами зменшити кількість ампутантів, яким під час протезування ще доводиться робити додаткові косметичні операції на куксах” **(Валентин, 1981 р.н, лікар ветеринарної медицини, важке поранення)**;

“Мета хірургів - зупинити інфекцію і обрізати мінімально тканин і кісток. Хотілося, щоб це був цільний процес - спілкування з протезистами на етапі ампутації, щоб не доводилося потім робити реампутації, коли вже все зажило” **(Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ))**.

Також великою проблемою є реабілітація після таких операцій, адже часто персонал лікарні зовсім не готовий до роботи з людьми з ампутаціями і не має відповідних фахових знань. Тому нерідко поранені або їхні рідні самі починали шукати інформацію в інтернеті щодо реабілітації та підготовки до протезу самі, адже розуміли, що в лікарні вони втрачали час:

“Молода лікар, компетентність стосовно хворих з ампутацією дуже низька. Хотіла виписати через тиждень додому, але не сказала, до кого звертатися щодо протезування тощо. Ніхто не знав в лікарні, як готуватися культурно до протезування, сам шукав відео в YouTube, як мотати ногу” **(Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ)**;

“Я вже сама шукала в інтернеті реабілітологів, різні вправи. Бо

розуміла щось потрібно робити. Так ми дізнались що потрібно бинтувати куксу, а оскільки ніхто з персоналу цього не вмів то навчилися теж завдяки інтернету” **(Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).**

Серед наших співрозмовників є описи різного досвіду взаємодії з державним протезуванням. У декого все відбулось відносно легко і без проблем: “Протез робить фірма Теллус, вони самі приїхали у госпіталь, зняли мірки, потім передзвонили і привезли цей тимчасовий протез, син підписав з ними договір. Поки з протезуванням проблем не було” **(Тарас, батько Івана, 2004 р.н., вогнепальне поранення).**

Інші ж переповідали історії з негативним досвідом, які спостерігали в реабілітаційних центрах. Найбільше негативу пов’язано з тим, що протезисти не перебувають поруч з пораненим під час занять з реабілітологом, а отже не можуть вчасно відрегулювати протез, що значно сповільнює процес адаптації:

“З протезуванням теж проблема. Проблема з протезистами, які роблять неякісні протези і на невідзначений час їх, хлопців, залишають наодинці з тим протезом. Є проблема з фаховими реабілітологами, яких не вчили працювати з людьми на протезах - інтернет наше все, вчиться самі... (...) Нестача реабілітаційних центрів, нестача часу, виділеного державою на повне одужання і повне протезування. (...) Тут, в Ребцентрі, з різних протезних компаній привозять пацанам ті ноги, розверта-

ються і їдуть собі... А вони не можуть на них ходити! Там тре, там живе, там злітає, там зависокий, там занизький... І ніхто не торопиться їхати їм їх переробляти, по пару тижнів можуть чекати, поки ті появляться щось підкрутити... Це все не правильно! Ця система працює не правильно! Бо наші дівчата в Ребцентрі не можуть самостійно налаштувати ті протези, це не їх специфіка. І тому діло у пацанів іде дуже туго...” **(Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);**

“Протезувався в «Арол +», по державній програмі - безкоштовно. В цілому задоволений. Чого бракує: щоб протезист і реабілітолог були разом на заняттях. Хоч іноді... Протезист на фірмі, треба до них їздити, а реабілітолог на заняттях в центрі” **(Олексій, 1973 р.н., викладач зі спортивної гімнастики, МВТ, вогнепальне поранення).**

Серед наших співрозмовників було декілька осіб, яким “пощастило” потрапити на реабілітацію також до недержавного благодійного реабілітаційного центру Superhumans. Усі вони дуже охоче і детально ділилися своїм досвідом перебування там, протиставляючи його досвіду державних лікарень. Поранені часто підкреслювали, що спеціалісти цього центру “бралися” за складні випадки, за які не хотіли братися лікарі державних лікарень:

“Superhumans - дізналися на початку поранення. (...) Спілка ветеринарів України об’єдналися на підтримку чоловіка, вони за-

телефонували і сказали, що будується такий центр, зв'язалися із власником і допомогли стати в чергу. (...) Спілкувалися з ними ще з реанімації, скидали апдейти. В Соснівці вони вже запросили на первинний огляд у Вінники, вже все розказали, показав, як правильно бинтувати кукси, як краще тримати, скільки в них знаходиться тощо. Це було як світло в кінці тунеля, давали дуже дельні поради простим язиком стосовно того, що треба робити” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ).

“Також ми вже працювали з суперхьюменсами. Вони просто супер. Нам попередньо потрібно було зрозуміти, чи зможе син ходити на протезі, чи прийдеться робити реампутацію. Вони багато повозились з сином, вигадували що і де підкласти, щоб не заважав остеофіт. І все вийшло. В них дуже сильна реабілітаційна база. От такі центри нам потрібні!” (Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ); “Після першої операції були ускладнення, ніхто по держ програмі не хотів братися, казали, що треба додатково робити операцію. А SUPERHUMANS погодилися” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

Однак важливо наголосити на тому, що в Superhumans немає стаціонару, тому поранені за документами і фізично перебувають на лікуванні в державній медичній установі, а до центру приїжджають на додаткові заняття за більш комплексною допо-

могою: “Фізично і юридично син зараз реабілітується в Галичині у Львові, а у Суперх'юманс їзде додатково. (...) В Суперх'юманс все безкоштовно. Цілий день він там. Там ще ним працює ерготерапевт, розпрацьовує руки, реабілітолог з ним ходить, протезист контролює стан протезу, є закріплений лікар, до якого звертаєшся з любими питаннями. Є психологи, дієтологи, і ще не знаю кого там тільки немає. Все безкоштовно. Син лиш сам туди їзде на таксі” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

Також слід зазначити, що часто після отримання волонтерського протезу в центрі ветерани все одно звертають за державним протезом: “Ми ще думаємо отримувати протези за державною програмою. Поспілкувалися з хлопцями, краще мати 2-3 пари протезів. Бо постійно потрібно обслуговувати їх, тому краще коли є запасні. Ще остаточно не вирішили де будемо отримувати державні протези, але поки схиляємося до Tellus Center. Вони є у Одесі. Інформацію шукаємо самі. Дзвонили, спілкувалися з різними центрами і тут поки надали більш детальну інформацію” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ).

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ

Якщо фізична реабілітація поранених не досконала, часто формально, але все ж державою забезпечена, то дослідження досвіду нашої вибірки ветеранів свідчить, що з психологічним відновленням ситуація незрівнянно гірша. Попри те, що психологи працюють і при лікарнях і у військових частинах, про системну психологічну допомогу взагалі не йдеться. Самі поранені нерідко відгукуються про таких психологів, як про “штатні одиниці”, які просто існують на папері і реальної допомоги не надають та довіри не викликають: “Ніякої психологічної допомоги не надають пораненим. Усе треба самому добиватися, шукати. У нас в центрі є психологиня, але вона не викликає довіри й відчуття професіоналізму, ніхто до неї не ходить. І тому багато військових, дуже багато у пригніченому стані після поранення” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

Не всі воїни мають ПТСР, не всі потребують допомоги фахівця, але можливість такої допомоги держава мала забезпечити не лише формально, а й фактично, про що наші співрозмовники говорили неодноразово. Слід також зазначити, що упередження цивільних щодо наявності у всіх воїнів психологічних травм ветеранами сприймається як образа і приниження.

Звісно, серед наших респондентів є ті, яким “щастило” отримати в їхній лікарні фахову психологічну допомогу, але це винятки, адже в таких випадках вдавалося поєднати два чинники: наявність фахівців і свідоме бажання пораненого до них звернутись. Насправді так буває дуже рід-

ко: “Потім ще реально, що напругає поранення я отримав 01.01.23, до сих пір (червень 2023) жоден психолог не працював зі мною. Аж тільки зараз в Київській міській лікарні №7 до мене підійшов психолог запитав про мій психологічний стан, хоча не так все явно повинно бути” (Григорій, важке поранення).

Ті, хто отримав психологічну допомогу ще в лікарні, описували свій досвід дуже скупко, без деталей, але згодом наголошували на тому, що це було для них дуже важливо і результативно:

“Я коли (...) прокинувся в реанімації і біля мене жінка сиділа, я жінку попросив, щоб вона попросила лікаря, щоб до мене психолога привели. Я хотів із кимось поспілкуватись, мені тоді треба це було, я це розумів” (Роман, 1988 р.н., ЧМТ);

“Психологічна реабілітація: проходив, ще в Запоріжжі. ПТСР. Ставлення +” (Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія);

“Зараз в лікарні попрацював з реабілітологами, був у психолога - хотіла зі мною поспілкуватись. Поговорити про «фантоми», вибрали стратегію, як з цим жити...” (Олексій, 1973 р.н., викладач зі спортивної гімнастики, МВТ, вогнепальне поранення).

Декілька наших співрозмовників отримували фахову психологічну допомогу в недержавному центрі для поранених Superhumans. Лікування

ПТСР є одним з основних напрямків роботи центру. Про свій досвід роботи з психологами в Superhumans респонденти відгукувались позитивно, охоче розповідаючи деталі:

“З хлопцями постійно працюють психологи. Хто потребує більше уваги, це прям кожен день. З іншими періодично якимось спілкуються. Тобто вони зустрілись, вони можуть підсісти там десь під час кави, перекуру. Іноді вони запрошують до себе, в більш приватній розмові спілкуються. Тобто доступ до психологів є постійно. Тобто якщо ти зараз прийшов, і тобі фігово, прямо в цю секунду, тобі знайдуть людину, з якою ти поспілкуєшся, і яка тебе проконсультує. Ще в них є дуже крута штука - це психолог першого контакту. Зараз це 2 чи 3 людини, це хлопці військові, які теж отримали поранення. Вони зараз списані, але отримали поранення раніше, і зараз вже на протезах. Зараз вони попутно навчаються. Що робить психолог першого контакту? Наприклад, в нашому випадку ми лежали у Соснівці, у Львівській обл, і за нами прислали машину із Суперхьюманс, щоб забирати нас вже до себе. І за нами приїхав водій і приїхав психолог першого контакту. І всю дорогу близько години, поки ми їхали в Суперхьюманс, (...) ця людина з нами спілкувалася. Дуже круто, що саме ця людина також з пораненням, вона пройшла весь цей шлях, який проходитьиме поранений. (...) Тому в цих випадках, коли з хлопцями спілкуються саме люди, які це пережили, вони

розуміють дійсно, що відчуває ось ця людина, це вообщє супер. Тобто вони розказують, як було в них. Вони діляться там якимось емоціями щодо фантомних болей. І він прощупує вже, якій настрій у цієї людини, який в неї психологічний стан. (...) І коли він вже приїхав, в нього є якась трошки картинка для основних психологів, на що звернути увагу, наприклад, і коротенько розказати свої враження стосовно психологічного стану, як ця людина себе поводити, що він очікує, що він хоче, які в нього проблеми. Тобто це дуже дуже крута штука, нам це дуже допомогло, тому що чоловік, коли ми їхали в цей реабілітаційний центр, (...) він переживав, це вже було 8 місяців, як він лежав горизонтально, грубо кажучи, його вже все задобвало, і він вже просто не вірив, що колись він зможе стати на ті протези. І у нього настрій був не дуже, він не дуже був контактний, не дуже хотів спілкуватись, а тут в якійсь такій легкій розмові там стосовно «а де ти служив», «а я служив там, а у нас то було, а у нас то». І вони всю дорогу вдвох проспілкувалися на різні теми. Це була людина з протезом руки. Цей хлопець дав потрогати свою руку, розказав, як у нього трапилось, як у нього лікування відбувалося, що за чим. Тобто перед тобою реальна людина, яка також була з ампутацією, і зараз вона прийшла в той момент, що вона зараз з протезом, і вона жива здорова, і все у неї окей)” Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ).

Проте з іншого боку, на думку деяких учасників дослідження, у цьому центрі бракує фахівців, щоб закрити всі потреби поранених: “В х’юманс мені надавали чудову психологічну реабілітацію, але, по-перше, зі Львову туди далеко їхати. По-друге, там психологів дуже мало, десь 1-2, і часто вони в роз’їздах, банально не вистачає” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

Слід також зазначити, що чимало важких поранених не отримують в лікарнях психотерапевтичної допомоги, проте з початком лікування, щоб зняти біль, тривожність і налагодити сон, їм в лікарнях призначають антидепресанти, транквілізатори, заспокійливі, сильні знеболювальні, снодійні препарати. У деякого від окремих з цих препаратів може розвиватися залежність: “Є ті, що починали від болю колоти налбуфін, а потім просто на нього присіли” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

Серед опитаних нами більшість вважали, що воїнам варто звертатися до психолога. Проте частина наголошували на тому, що це має бути вибір ветерана, інші ж наполягали, що консультація психолога повинна бути примусовою, адже тільки лікар може оцінити стан людини і зрозуміти, чи потрібне їй подальше лікування:

“Взагалі, по великому рахунку, я вважаю, що звертатися потрібно всім. Щас пройшло в мене 5 місяців, і я розумію, що ліпше було б, якби я через місяць-через два добре поспілкувався з психологами, тому що проблеми є. Вони в мене не так виражені, не такі яскраві, але вони є. І спілкування з фахівцями - дуже потрібна річ.

Я вважаю, що треба це вводити, і це потрібно людям. Я не знаю, що всі військові роблять, щоб пережити травматичний досвід, і чи можливо його пережити - в мене питання” (Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії);

“Психологічна допомога потрібна однозначно. Всім і на примусовій основі, бо багато хто не визнає своїх проблем або просто не бачить, причому із самого початку. Це має бути частиною лікування, а не профілактикою” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

Поза всяким сумнівом у кожної людини, яка пройшла війну, є власний контекст, однак наші співрозмовники наголошували на тому, що є спільне в усіх поранених ветеранів, і з чим їм може знадобитися допомога фахівця:

“Я особисто вважаю, що військовим слід звертатись до психолога. Кожен військовий пережив момент втрати близької людини або побратима, бо це війна, і без втрат не можливо.. Це визнають усі, але не кожен може у психологічному плані з цим погодитись або змиритися. Він навантажує свою нервову систему «відповідальністю», а це приводить до перевантаження та нервового зриву, тому, «мізкоправ» - це необхідний слухач у цій справі... Я особисто був у лікаря, я розбирався з відповідальністю про своє поранення, яке призвело до інвалідності та каліцтва... Кілька сеансів, більше розмов, розбір вчинків або дій, і все встало на місце та

більш зрозумілішим...” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).**

Однак в реальності отриманню психологічної допомоги перешкоджає низка бар’єрів, відсутність фахівців – це лише один із них. Іншими перешкодами є упередження щодо психологічної допомоги в суспільстві, нерозуміння, у яких випадках слід звертатись до психолога чи психотерапевта, нерозуміння, де шукати фахового та відсутність практики звернення по психологічну допомогу і в цивільному, і у житті воїна.

Респонденти зазначають упередження щодо психологічної допомоги не тільки в середовищі воїнів. Вважається, що психолог потрібен виключно людям з серйозними хворобами, або “комусь, але не мені, бо я сам можу впоратись”:

“Психологічна допомога потрібна тим, хто сам виявляє бажання її отримувати, бо, на жаль, в нас суспільство ще не завжди готово сприймати допомогу психологічну. І я кажу не лише за військових. Дебільне поняття - до психолога ходять лише психи. Тому і відношення таке у багатьох” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ);**

“Настрій (в чоловіка) через раз. Іноді треба тормозити. Іноді і так все норм. Але я його розумію. Пропонувала психолога, але поки що не хоче ніяк. Ну бо як всі чоловіки і багато які люди вважають, що психолог - це коли ти якийсь хворий” **(Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення));**

“Так, я за те щоб військові звертались за психологічною допомогою, але вважаю, що проблема в тому, що професійних військових психологів не так і багато, та й хлопці рідко погоджуються на цю допомогу. Наше суспільство ще не доросло до такого виду лікування душі” **(Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія (1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).**

Утім, якщо поранений і виявляє бажання звернутися до психолога, то не завжди знає і розуміє, де шукати таку допомогу, та й витратити додаткові зусилля на цей пошук теж у ветеранів не завжди є бажання: “Та й взагалі більшість поранених не хочуть дуже возитися із будь-чим, і я їх розумію. Тому психолог має бути доступним, а не десь далеко, куди треба добиратися самому й шукати. Військові після поранення не в тому стані, щоб проявляти таку ініціативу” **(Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).** Слід також зазначити, що приватні фахівці не завжди фінансово доступні для ветеранів, тоді як державні психоневрологічні диспансери асоціюються виключно з людьми з важкими ментальними захворюваннями та застарілими методами лікування, і цей стереотип досить сильно впливає на прийняття рішення.

Однак найважливіший бар’єр пов’язаний із досвідом війни, для пораненого психолог – це передусім людина цивільна, яка не бачила війну на власні очі, а тому ніколи не зможе зрозуміти воїна: “Не всі психологи підійдуть на таке лікування ... я переміняв 4 шт, тепер маю намір сам бути підтримкою для ветеранів, оскільки

розумію УБД” (Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).

Також слід зазначити, що психологічна допомога для важких поранених пов’язана не лише з безпосередньою участю у бойових діях, а й з прийняттям отриманих травм та наслідків цих травм. Наприклад, ампутацій, необхідності протезування, пересування на інвалідному візку тощо.

Альтернативами професійній психологічній допомозі стають як конструктивні, так і деструктивні способи самопомоги. Найважливішим конструктивним джерелом психологічного відновлення для поранених найчастіше є родина:

“В першу чергу впливають морально і фізично ті, в кого є міцна підтримка рідних: жінка, сестра, мама, тітка, діти. Якщо знаходиться коло пораненого хтось з рідних, вони спокійніші і впевненіші. У одних є ціль жити заради дітей. У іншого хлопця була ціль стати швидше всіх на ноги, бо дружині народжувати, а він її з пологового має забирати з однією рукою і без двох ніг (...). Щоб хтось сказав, що він потрібен і таким, що це не вирок, що це не кінець життя, що ми все подолаємо, що він не винен в цьому, що його не кинуть, що все буде добре” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);

“Те, що ми з кішкою були поруч у всіх шпиталях та лікарнях йому дуже допомогло психологічно, він намагався триматися, навіть коли йому сильно боліло заради мене, не давав собі розкисати за-

ради мене” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ));

“(Чоловік) зараз каже, що не знає, як вибрався б з емоційної ями, якби я не була поруч кожного дня, всі ці 9 місяців” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Воїни часто наголошують на тому, що тим пораненим, хто з різних причин залишається без підтримки родини, в психологічному плані найважче:

“Скажу таке: серед близько 100 військових, з якими я хоч якось спілкувався, в нормальному психологічному стані були лише ті кілька, до кого приїжджала сім’я, або хоча б підтримувала на відстані. Всі інші - в депресії як мінімум” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ);

“Обов’язково підтримка родини. Всі по-різному, тим, у кого немає родини, - найважче. Вони залишаються сам на сам з проблемою” (Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).

Окрім підтримки рідних ветерани часто згадують, що їм допомагали стабілізувати свій емоційний стан заняття спортом, вирощування рослин, догляд домашніми тваринами, збирання пазлів, відеоігри, стрільба в тирі чи на полігоні, інші хобі, а також проведення часу в спокої на природі:

“Пробую займатися туризмом: походи, Джип-тури, прогулянки та тури вихідного дня. Подорожі дуже допомагають боротися з флешбеками, зокрема мої веломарафони (...). Але все одно буває що начитаюся військових звітів надивлюся відосів і потім не сплю добу...” (Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія);

“Я бачив, як люди, які до війни і книжку то в руки не брали з школи, починали писати вірші або пісні, малювати. Багато хто переключается на тварин: коти, собаки на ВОПі, ворони, та навіть ручні миші в бліндажі - то все спосіб військових відволіктися і знайти щось людяне на війні, хоча б серед тварин...” (Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних будівельників України, важке поранення).

Окремо наші співрозмовники згадують про важливість праці, про те, що необхідно виконувати щодня якісь побутові завдання, адже вони допомагають пораненим відчувати свою потрібність. Ті з поранених, кому фізичний стан дозволяв працювати, дуже позитивно відгукувались про вплив повернення до роботи на емоційний стан:

“Мене всіляко долучали до роботи у середині родини, мені як у армії «нарізати задачі», незважаючи на трохи обмежений стан. Слідкували за виконанням, долучали до всього, що мене відволікало та давало можливість на самореалізацію.... Зі мною радились у дрібничках та хотіли, щоб я брав відповідальність на себе у важливих питаннях. Це частково допомагало моїй інтеграції у цивільне життя... Там, на війні, від моїх дій залежало життя підлеглих, я був

Один з наших респондентів за своїм мистецьким хобі.

відповідальним там, і тут мене теж робили відповідальним от же, я не зайвий я потрібний. Це мене надихало” (Анатолій, 1978 р.н., МВТ).

Серед деструктивних практик психологічної самопомоги переважає вживання алкоголю та наркотичних речовин:

“Як хлопці долають стрес? Одні п’ють, не можуть спати від картинок, а так трохи забуваються і мозок відключається (...). Інші сидять щільно на антидепресантах і транквілізаторах. Є ті, що курять траву. Є ті, що починали від болю колоти налбуфін, а потім просто на нього присіли... Печально... Багатьох лишили дружини - вони спиваються і думають про суїцид...” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);

“Я не знаю точно, через що, але в моєму центрі близько третини споживає алкоголь на регулярній основі. Хтось через біль, хтось через горе, хтось просто за компанію. Але проблема дуже велика, ну прямо таки величезна” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

Як показують результати Другого анонімного онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців “Портрет ветерана. Блок “Потреби ветеранів” від 6-12 лютого 2023, 72,8% опитаних ветеранів після війни зіштовхнулись зі зловживанням алкоголем, 47,9% підтвердили, що вже мають алкогольну залежність⁶.

Серед роздумів наших співроз-

мовників також зустрічалася думка про те, що не власне поранення, а ставлення держави – це головна причина їхнього складного психологічного стану: “Вважаю, що військовим психологічна допомога може бути корисною, але здебільшого треба вирішувати не самі психологічні розлади (наслідки), а причини, якими часто є бюрократія, погане управління, неповна службова відповідність керівного складу” (Олег, 1985 р.н., МВТ). Такі рефлексії, насамперед, свідчать про те, наскільки, на думку ветеранів, держава відповідальна за стан воїнів після поранення і наскільки погано справляється зі своїми зобов’язаннями щодо людей, які її захищають.

Отже, після лікування поранені воїни потребують періоду реабілітації, однак державна система охорони здоров’я, на їхню думку, незадовільно забезпечує виконання цієї потреби. Реабілітація в державних медичних закладах часто відбувається формально, до того ж донедавна законом було дозволено перебувати на відновленні всього 42 дні на рік, що для важких поранених замало. Така ситуація сприяє тому, що ветерани та їхні близькі самотійно шукають можливості для реабілітації, навіть власним коштом, і нерідко при цьому військова частина стає на заваді такому відновленню, адже законодавча база для реабілітації поранених досі вкрай недосконала. Ситуація з психологічною реабілітацією ще складніша, якісні послуги у цій сфері доступні дуже в небагатьох державних лікарнях, а самотійно шукати фахівця ветерани часто відмовляються: бракує інформації про те, де шукати психолога чи психотерапевта, така послуга вимагає додаткових коштів, до того ж

⁶ – Український ветеранський фонд. Друге анонімне онлайн-опитування серед ветеранів та діючих військовослужбовців “Портрет ветерана. Блок “Потреби ветеранів”: <https://info.codeforamerica.org/qualitative-research> <https://veteranfund.com.ua/doc/6-12-02-23.pdf>

нерідко поранені мають упередження щодо психологів, а також сумніваються в можливості цивільного лікаря зрозуміти емоційний стан воїна.

Значна частина ветеранів займаються психологічною реабілітацією самотійно, вдаючись до конструктивних та деструктивних методів

З конструктивних способів найбільше допомагає спілкування з родиною і підтримка близьких, поміж іншого вказують також перебування на природі, спорт, хобі, домашніх тварин тощо. З деструктивних – вживання алкоголю та наркотиків. Окремо слід сказати, що бюрократичні перепони на шляху лікування пораненого ще більше погіршують його емоційний стан.

Кожен поранений має великий досвід проходження військово-лікарських комісій. Це спеціалізовані органи, які займаються медичною експертизою придатності до служби, встановленням причинного зв'язку захворювань, травм (поранень, контузій, каліцтв) та визначення необхідності і умов застосування медико-соціальної реабілітації та допомоги. Зокрема з проходження цієї комісії офіційно розпочинається процес звільнення пораненого зі служби й його перехід вже у формальний статус ветерана.

ВЛК складається із восьми лікарів різних спеціальностей: терапевта, хірурга, офтальмолога, психіатра, стоматолога, невропатолога, оториноларинголога, дерматолога. Перед проходженням цих спеціалістів необхідно також завчасно здати низку аналізів, флюорографію та ЕКГ. Однак в реальності проходження такої комісії стає великим випробуванням і для пораненого, і для його або її рідних. Лікарі можуть працювати в різний час, знаходитись на різних поверхах установи, або й взагалі в різних приміщеннях. До кожного з цих лікарів зазвичай величезні черги зі своїми неписаними правилами, а висновок комісії нерідко містить неточності, та й чекати його можна місяцями.

Поранені ветерани найчастіше проходять не одну таку комісію, адже цим завершується кожний наступний етап лікування, а у випадку важких травм лікування може бути тривалим і не в одному медичному закладі. За-

галом поранений проходить до чотирьох ВЛК, а далі, залежно від рішення про ступінь придатності до військової служби, або звільняється з армії, або повертається до військової частини.

З розповідей ветеранів чітко зрозуміло, що в їхньому середовищі існує чіткий негативний образ ВЛК, тому більшість одразу готується до найгіршого, але навіть попри це реальність проходження комісії для багатьох виявлялася ще гіршою, ніж очікування. Значною мірою це пов'язано з тим, що наші співрозмовники – люди з важкими пораненнями, яким часто важко пересуватися, які змушені терпіти сильний біль. У такій ситуації фізичне перебування в чергах до такої кількості спеціалістів, необхідність багаторазового відвідування за-для цього медичних установ починає сприйматися ними як приниження і невинуваті додаткові страждання.

Проблеми з ВЛК починаються у більшості майже одразу, адже інформації про особливості проходження таких комісій критично бракує:

“Величезна проблема - документація (...) Не вистачало людини, яка прийшла б до тебе і все пояснила, що за чим буде, які етапи попереду тощо. Я з чоловіком з другого дня, і інформацію дізнавалася від знайомих, від почутого випадково тощо. Хочеться, щоб хоча б раз на тиждень прийшла людина і сказала умовно: “Так, хлопці, справка про поранення має бути, дзвоните в частину, ма-

ють дати". Цього розуміння немає, вони, як кошенята, які пішли спочатку захищати державу, а потім без рук, без ніг залишилися і взагалі не розуміють, як їм далі жити і чи потрібно жити" (**Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)**).

Найбільше поранені дізнаються корисної інформації один від одного, адже по черзі отримують такий досвід:

"Також спілкуюся з військовими, котрі лежать в моєму відділенні. Дуже часто з ними обмінююся досвідом про проходження ВЛК, отримання якихось довідок і нарахування зарплати і виплат" (**Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення**).

Проте і цієї інформації буває замало, тому поранені звертаються до всіх можливих джерел:

"Спочатку (після поранення) всю інформацію черпав у військових інстанцій, куди змушений був ходити (такий порядок). Потім почав розуміти, що щось тут не те. І підчитував закони. Потім в лікарні прийшли юристи з юридичної сотні. І зрозумів що по лікарнях мають ходити не бабки молитись (що теж потрібно), а люди, які пояснюють шлях пораненого" (**Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ**).

Тут слід знову детально зупинитися на ролі рідних воїнів. Дуже часто саме рідні беруть на себе менедж-

мент всіх питань, пов'язаних з проходженням ВЛК і взаємодією з військовою частиною:

"Всі довідки, рапорти, спілкування в баті, військоматі, шпиталі - це моя парафія" (Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ));

"Я займаюся його документами. Від спілкування з воєнкоматом і керівництвом частини я його відрізала (...). З частиною важко (комунікація у мене тільки через побратимів). Втомлює постійне прояв характеру: типу якщо ти культурна людина, то можна, як я, рік збирати довідки, як тіки ти включив характер або став генералом у юбці, то довідки бистро робляться... Ускладнює процес що частина воююча і постійно змінюються керівництво" (**Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ)**).

Найчастіше, розповідаючи про цей досвід, близькі поранених згадують, наприклад, сусідів їхніх рідних по палаті в лікарні, які не мали поруч нікого і мусили з усіма важкими травмами займатися ще й принизливим та важким проходженням бюрократичних процедур:

"Ось у мого сина є я для побігеньок і з'ясування всіх питань, спілкування з командуванням - я птиця секретар у нього. (...) А для решти пацанів - це утопія!!! Папір на папір. Ото отам, а ото отут... А він на милицях чи візку сам да-

леко не набігається... Оце сама велика проблема - у всьому цьому пекельному колі!!! Та ще й інформації немає необхідної. Щось шукаєш, питаєш, хто через що як вже самотужки пройшов, що кому сказали, у юристів була, волонтерів купу знаю. Так це мені навіть складно зрозуміти, що за чим має бути, і як це зробити... А простому тихому хлопцю з села, у якого мама боїться в місто їхати..." **(Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);**

"Так от, все наче не складно... але візьмемо до уваги, що це робила я. Я не хвора, не травмована, кожен свій крок я продумувала. Перечитувала закони, постанови, шукала інформацію, в тому числі і в «Принципі», я сама себе скоординувала. А ще я добре орієнтуюсь в медичному процесі... І тепер поставте замість мене мого чоловіка. Він пересувається з млицею, у нього майже завжди біль, який присутній в стані спокою. Він може сидіти не більше години, стояти тим більше... І таких, як він, майже всі, а деякі і в гіршому стані. І ще майже всі контужені, і у них страшні головні болі, які посилюються на ніч, тому вночі вони не сплять. І які вони йдуть до кабінетів? Описую так детально, щоб трохи прожили цей період однієї сім'ї, одного військового. І у нас ще не гірша ситуація. Є військові, які лишаються наодинці зі своєю проблемою. Немає кому їх захистити, відстояти і підтримати" **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ,**

поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

ВЛК для поранених – це найяскравіше і найповніше втілення бюрократичного чекання, часто абсурдного за своєю природою, але такого, на яке неможливо впливати. Це чекання, яке провокує відчуття роздратування перед несправедливими обставинами і пригнічує емоційний стан. Чекання під час ВЛК відбувається зазвичай у три етапи: чекання на направлення на ВЛК, чекання в чергах під час проходження і чекання висновку.

Тож першим кроком бюрократичної системи ВЛК є отримання направлення на ВЛК. У разі погіршення фізичного стану і потреби відпустки для лікування чи реабілітації воїн повинен отримати таке направлення від командира військової частини або в тому медичному закладі, де перебуває на лікуванні, або ж через Територіальний центр комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП). Проте отримати таке направлення буває вкрай непросто. Наприклад, його можуть неправильно формлювати:

"По поверненні на ППД стала гірше себе почувати і отримала направлення на ВЛК. Направлення отримувала три!!! рази, тому що наша медична комісія (...) не знає форму направлення на ВЛК. Тричі ходила у госпіталь, поки сама не знайшла відповідну форму і підписала у голови медичної комісії військкомату. Медичні документи, які мала надати голова медичної комісії військкомату набирала і роздруковувати сама, бо в медичної комісії військкомату немає комп'ютера і принтера!!!" **(Наталя,**

1972 р.н., біолог, комісована за станом здоров'я).

Респонденти також розповідали про випадки, коли важкого пораненого після лікування змушують їхати на велику відстань до військової частини на лінії фронту особисто, щоб отримати направлення на ВЛК для подальшого лікування. Такі історії є типовими:

"Тато завтра їде до лікаря, щоб той подивився і за необхідністю дав направлення на ВЛК. Тільки є один нюанс, до лікаря буде їхати прям в Авдіївку в броніку та касці) це ідіотизм. Просто бісить весь ідіотизм) 10 днів можна було б ще вдома посидіти" (Вероніка, донька Миколи, 1973 р.н., плавильник металу, вогнепальне поранення);

"Зараз потребую проходити ВЛК та робити операцію великогомілкової кістки, так як вона не зростається із за осколків в місті перелому. Моя військова частина відмовляє мені у видачі направлення на проходження ВЛК по місцю лікування та відмовляє у видачі направлення на перевід у медзаклад, де мені можуть робити таку операцію. Начмед моєї частини сказала, щоб я виписувався по власному бажанню з медзакладу, де я лежу на стаціонарі, та прибував у військову частину" (Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення);

"По закінченню відпустки чоловік знов подзвонив до частини, і знов та сама пісня - приїжджайте або будете рахуватись СЗЧ (самовіль-

не залишення частини). В цей час якраз додому в Павлоград приїхав побратим чоловіка (...), і йому теж потрібно було в частину. В нього були поламані обидві ноги, це каліцтво він отримав в один день з моїм чоловіком (...). І от ми знов опинилися перед питанням, як їм обом дістатися до частини. Наш товариш та друг, що служить в ТРО був у відпустці і погодився відвезти їх. Він довів їх до якогось населеного пункту за Курахово, там вони сиділи пів дня чекали, за ними приїхала військова машина і довезла їх до частини (...). Ось приїхали вони в той населений пункт, який дуже близько до лінії фронту, куди може прилетіти в будь який момент, сидять та чекають, та якщо прилетить - вони ж навіть сховатися не зможуть, бо вони не те що бігти до якогось укриття не зможуть, їм кожний крок дається з трудом. Так от, забрали їх, відвезли в частину до медика, медик подивилася на них та спитала: "Навіщо ви такі сюди приїхали"? Потім їх відвезли в штаб, де були військові після поранення в різній ступені рухливості, поселили в якийсь будинок. Дякувати Богу, моєму чоловіку дали ліжко, бо були військові які більш менш рухалися, то вони спали на підлозі. Медик частини задалегідь підготувала документи на ВЛК, в штабі підписали ці документи, і як би можна було б їхати додому, але нема чим, тому вони залишилися ночувати в штабі. Домовилися з перевізником, щоб він забрав чоловіка з побратимом з Курахово. До Курахово їх довів якийсь водій зі штабу, а там

знов чекали перевізника. Добре, що чоловік їхав з побратимом, той допомагав йому з рюкзаком, бо чоловік не зміг би на милицях пересуватись з рюкзаком. Ще згадала як чоловік розповідав, що прокинувся о 4 ранку, вийшов на вулицю, щоб виїздити зі штабу, сів на якусь лавку і бачить, як на відстані менше кілометра русня випустила фосфор... Каже: "сиджу й думаю, ну от і що я можу зробити, навіть сховатися не встигну, сиджу і милуюся". Коротше, це все дуже страшно...

Доїхали вони додому якось, вдома я його зустріла з мікроавтобуса. Щоб було ясніше в якому він був стані: зі сходинок мікроавтобуса він спускався на сідницях, я винесла з автобуса його рюкзак, і тримала всю дорогу за спину, щоб він не втратив рівновагу і не впав. Приїхав він розбитий і дуже стомлений" (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Ми зумисне подали цілу розповідь дружини воїна, щоб продемонструвати всі відтінки формального "поїхали в частину за направленням", адже для важких поранених така поїздка означає фізичні страждання від дороги, приниження через необхідність це робити в такому важкому фізичному стані, відчуття несвободи і несправедливості через неможливість не виконати правила військової частини. Відчуття абсурду, коли на місці виявляється, що до частини можна було не їхати, а також повна безпомічність в ситуації небезпеки в частині, де про пораненого там подбати нікому, адже державою це не передбачено. Тут

слід зазначити, що наразі триває робота, спрямована на те, щоб прибрати необхідність бути безпосередньо присутніми в частині для отримання чи передачі певних документів. Зорема, ГО "Принцип" працює над автоматизацією та цифровізацією шляху пораненого спільно з відповідальними органами влади.

Однак військові частини не завжди сліпо виконують формальні правила і насправді можуть самі йти назустріч воїнам (навіть якщо попереднього разу відмовлялися це зробити). "Йти назустріч" - це допускати пересилку документів у месенджерах, електронною поштою тощо, а також не вимагати без потреби фізичної присутності пораненого в частині:

"На командування своєї бригади в чоловіка нарікань немає. Каже, завжди все можна вирішити. Головне не сидіти склавши руки, впадати в депресію там в частині, є і такі випадки. Знаходити чим ти там можеш бути корисним і робити" (Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ);

"Лікар подивився знімки та заключення лікаря з Ужгорода і дав відпустку за станом здоров'я на 30 днів. Відправили заключення ВЛК медику та командирі вайбером. Вони погодились, що їхати писати рапорт на відпустку не треба. По закінченні відпустки чоловік знов дзвонив командирі та медику, і медик сказала, що зробить направлення на ВЛК. Направлення ми чекали мабуть тижня 2, і це добре, що медик пішов на зустріч і

зробила це направлення без присутності чоловіка в частині, бо по правилам поранений знов повинен їхати в частину і знаходитись там, поки не зроблять направлення на ВЛК, а по словах побратимів направлення можна чекати і пару місяців. Я не знаю як би він там знаходився весь цей час і дуже вдячна медику за те, що вона пішла на поступки" (**Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)**).

Але слід розуміти, що не всі військові частини ідуть назустріч легко. Рідні воїнів описують, як їм доводилось висловлюватись агресивно, щоб добитися можливості важкому пораненому знаходитись вдома, де про нього (неї) хтось турбуватиметься, адже в частині такого догляду не буде:

"По закінченню відпустки ми приїхали в стройову, нас направили до травматолога у госпіталь. (...) Обстеження лікар оглянув і сказав, що рекомендує проходити ВЛК для визначення придатності, тому що є проблеми з одним із суглобів і одна кістка ще не зрослась. Тому категорично не рекомендує фізичних навантажень. З цим записом ми повернулись у мед. роту, знову подали документи на проходження влк. Нас зареєстрували, але чекати направлення потрібно було три тижні, і весь цей час чоловік повинен бути в в/ч, жити у спортзалі. Так, це краще, як окопи, але гірше, як у лісі. І так я знову підняла «ХАЙ», мовляв, хто нести буде за нього відповідальність, хто буде контролювати його харчування

(повторююсь ,у нього подагра), хто буде слідкувати за прийомом медикаментів і хто відповідь за погіршення його стану? У відповідь я також отримала негатив...типу "а як же захист Вітчизни, обов'язок перед Державою, народом?" Я не втрималась і висказалась дуже грубо: "Ні перед ким він не повинен окрім батьків і сім'ї. Він народився за рахунок своїх батьків, годували, вдягали його батьки. Здобував освіту за рахунок батьків. Після навчання і під час навчання працював, сплачував податки, заборгованості по комунальним і банківським установам немає. Лікувався за свій рахунок. Його сім'я на його утриманні, він сам її годує, вдягає, лікує.Жодними з пільг ніколи не користувався. Жодного разу держава йому не допомогла. З першого дня повномасштабного вторгнення він служить, він не втік,не сховався, не «відкосив», хоча має бронь з роботи. Він відслужив 11 міс. І якби не травма, то служив би досі, але так сталося, і якщо він і мав обов'язок перед державою, то він вже його виконав. Тому майте повагу і совість і не робіть цирк. Ми поїхали додому по дозволу командира. По дзвінку він мав з'явитися і щодня о 9:00 і 17:00 відмічатися (в Signal), але жити, ночувати дома. І через деякий час до нього зателефонували з частини, не представились і сказали, що не мають ніяких відомостей про його місце перебування і що подають його на СЗЧ. В телефонному режимі скинули знову всі виписки і всі етапи пересування, перебування. Більше не дзвонили" (**Лариса, 1989 р.н.,**

медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Проте навіть якщо направлення на ВЛК отримано, це не означає, що людина одразу може туди потрапити, адже нерідко потрібно чекати, доки комісія збереться, і час такого чекання не визначений:

“Перша ВЛК дала місяць відпустки, і ми за цей місяць шукали лікаря, який далі буде нас лікувати. Чоловік в частині, в четвер сказали підійти в медчастину і написати рапорт для направлення на ВЛК, раніше не можна. Потім вже зорієнтують коли саме буде комісія. Такі справи. Так він в частині чекає ВЛК (...). Умови як в частині (в Дружківці). Чекаємо, можливо в четвер буде якась інформація” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

Коли відома дата комісії, поранений мусить туди прийти особисто. Тут слід зазначити, що ВЛК оглядає майбутніх ветеранів у військових лікувальних закладах за територіальним принципом. Можливий також огляд ВЛК за місцем лікування, навчання, перебування у відрядженні, за місцем проведення відпустки. Тож наші співрозмовники найчастіше мали досвід ВЛК у лікарні під час лікування або у військових лікувальних закладах. Цей досвід чуттєво різнився, однак в обох випадках виникала ціла низка проблем із проходженням комісії.

Зазначимо, що попри рішення

створювати ВЛК при цивільних лікувальних закладах на початку повномасштабного вторгнення, наразі їхня мережа лишається недостатньою. Поранені наголошували на тому, що такі додаткові комісії просто необхідні, адже наявні ВЛК не здатні ефективно оглядати настільки велику кількість людей:

“Ну щодо ВЛК і взагалі лікарів. Це найболючіша тема. Реально лікарів мало, вони зрозуміло що затуркані працюю 24/7 і певні моменти при огляді просто пропускають (...). Чому не дають можливості військовим проходити лікарів у цивільних лікарнях? Начебто я, той, що пішов добровільно з перших днів війни, дам лікарю хабаря, щоб той мені написав якесь там заключення, що я не придатний до служби. Дурня повна... І через такий ідіотизм страждають поранені хлопці в нескінченних чергах у військовій поліклініці, чекаючи на свою чергу №264 при тому що до лікаря потрапив тільки №35. Електронна черга просто не працює нажалю. У нас в Харкові до невропатолога черга розписана на 2 місяці вперед, а відпустка у мене 30 днів.... Як до нього потрапити? А звичайний невропатолог, цивільний, не катить, бо я ж йому звичайно «дав хабаря» за його висновок стосовно мого здоров'я. Ох це реально друга війна” **(Данило, 1995 р.н., тимчасово не працює, навчається, МВТ).**

Досить типовою є ситуація, коли ветерани скаржились, що навіть в госпіталі проходження комісії люди-

ною з важким пораненням сповнене принизливих перепон:

“Обіцяв про госпіталь. Там повний безлад щодо проходження ВЛК. Наприклад, я лежачий, в мене немає змоги ходити по чергах по лікарях, до мене повинні вони заходити, але..., але... Я пролежав 4 доби, і до мене жоден лікар так і не підійшов. Щоб Ви розуміли, це при тому, що зі мною їзде дружина, котра кожен день замість мене бігала по лікарям і вмовляла, щоб хтось зайшов. На проходження є термін, здається, 10 діб. Потім до мене прийшло в один день три лікаря, та на іншому тижні ще два. Підсумок: я пролежав 2 тижні, і за 2 дні пройшов ВЛК” **(Антон, 1986 р.н., рятівник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення).**

У процесі дослідження ми зафіксували вкрай мало позитивних досвідів проходження ВЛК, однак все ж вони були, і тому слід обов’язково про це згадати:

“У цей раз все пройшло добре. По-перше, комісія була прямо в госпіталі, зібрались всі фахівці в актовому залі, був мій лікуючий лікар, який мене представляв та відстоював моє поранення як тяжке. При мені набрали заключення, підписали, поставили печаті та віддали. Все зайняло 20 хв. не більше” **(Володимир, червень 2022 - вибухова травма, квітень 2023 - вогнепальне поранення);**

“До речі, хочу зазначити, я рік звертаюсь до всяких установ, і

такого уважного персоналу і гарних людей як в 20 ВЛК м. Дніпро я не бачила ніде, я була в такому приємному шоці, що вже тиждень пройшов, а я все відійти не можу. Вони не на території лікарні. Вони окремо знаходяться. Їм надсилають документи по ВЛК, і вони розглядають їх і приймають рішення” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).**

Якщо поранений проходить ВЛК не в тому медичному закладі, де перебуває на лікуванні, процедура виглядає так: спершу треба самостійно приїхати в назначену дату до місця проходження, далі зареєструватися і отримати відповідні форми для проходження лікарів, здачі аналізів та додаткових обстежень. Одночасно з цим нерідко поранені з подивом дізнавалися, що спеціалісти комісії розкидані по різних поверхах лікарні, різних приміщеннях, часто на великій відстані, і ніхто не переймається тим, як людині з травмами ці відстані долати:

“Лікарі, звісно знаходились на різних поверхах та в різних будівлях, черги шалені (...) В перший день чоловік поїхав в шпиталь, пройшов одного лікаря, і його направили до приймального відділення для оформлення картки. Той знаходився в іншій будівлі і по дорозі в ту будівлю він йшов, не побачив спуск, тому що в коридорі було темно і в нього поганий зір, і на тому спуску він полетів та впав. Звісно, на милицях він навіть не зміг згрупуватися, тому гепнувся добряче, тоді в лікарні знайшовся і візок і супроводжуючий, який довів його до приймального відді-

лення” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Ми записали випадки, коли до окремих спеціалістів пораненому доводилося їхати до іншого міста. Така ситуація може трапитися за умови відсутності в лікарні фахівців з певною конкретною спеціалізацією, які могли б поставити ветерану компетентний діагноз: “ВЛК комісію проходив по місцю проживання в Житомирі в шпиталі 2 неділі. Двічі їздили самі в Київ в шпиталь до судинного хірурга, щоб зробив заключення, так як в нашому шпиталі нема таких спеціалістів, щоб поставити діагноз. Це, мабуть, було найважче випробування, бо бували дні, коли сидів в черзі а так і не встигав зайти до лікаря(((” (Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).

Головне слово, яким поранені описують досвід проходження ВЛК – це “черги”. До кожного з 8 спеціалістів практично в кожній ВЛК потрібно “вистояти” величезну чергу. Зазвичай опитані нами ветерани виїжджали з дому зранку одразу після завершення комендантської години і проводили цілий день у чергах до завершення робочого дня лікарів, адже якщо виїхати пізніше, можна було вже не встигнути “зайняти” чергу: “Чоловік виїздив з дому о 5 ранку після закінчення комендантської години, приїздив в шпиталь, йшов до лікаря, і в черзі був де 47, де 68” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).

Більшість ВЛК на момент початку дослідження не мали електронної системи очікування: “Черга жива, до одного спеціаліста більше 5 чоловік, хлопці чекають з 5 ранку до 17 вечора по 3-5 днів. Якщо потрібні додаткові обстеження, то після них ти знову змушений ставати в чергу і 3-5 діб чекати, поки потрапиш з дообстеженням до спеціаліста” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)). Починаючи з травня 2023 було запущено електронні черги, але наразі вони діють не у всіх лікарнях і не у всіх містах. Проте навіть там, де вони діють, найбільший абсурд полягає у тому, що існує окрема черга для того, щоб записатись на електронну чергу: “Вже в травні ввели електронну чергу, але щоб в ній записатися - доступ знову ж черга до реєстратури” (Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення). Причиною такої ситуації є те, що начмеди не записують до

цієї черги поранених своєчасно, хоча це входить до їхніх обов’язків.

Черги є найбільшим наріканням поранених на ВЛК, про це говорять усі без винятку, з великим роздратуванням, адже йдеться не просто про стандартне невелике очікування послуги, а про чекання як основне заняття, яке супроводжується цілим переліком неписаних правил, що різняться від комісії, до комісії і від лікаря до лікаря:

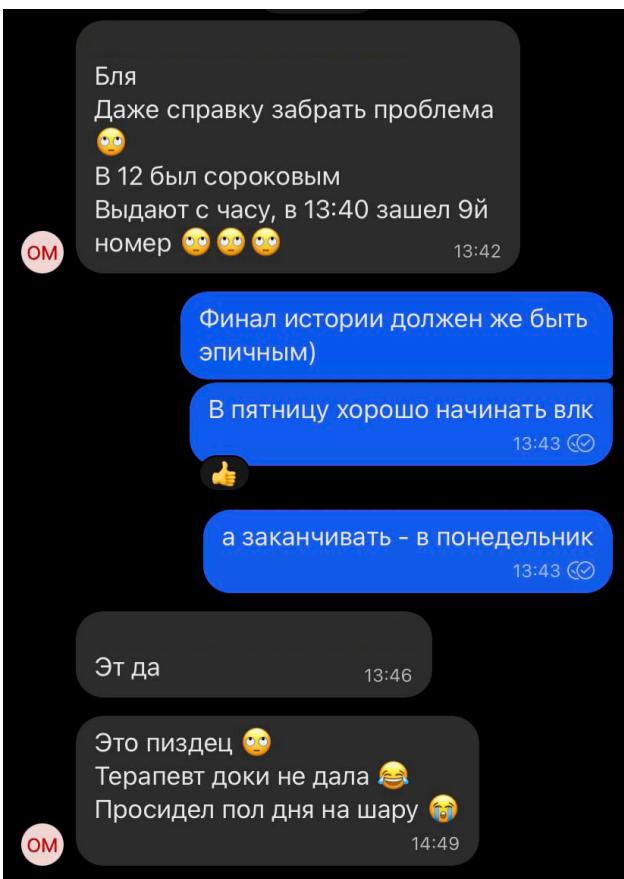
“Зранку до 14:00 лікар виходить і запускає в кабінет 10 чоловік, там вони записуються, потім лікар по черзі їх викликає. Інші чекають. І так декілька разів до 14:00. Після 14:00 - жива черга. Щоб потрапити, ти маєш стояти весь день, без перерви, тому що або прогавиш свою чергу, або хтось зайде перед тобою. Ось таким чином в потоці живої черги ми змогли влізти. Хоча перед нами було багато хлопців, яких на той момент не було під кабінетом. Відповідно, вони мали наступного дня прийти і знову проходити це все” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Тому проходження ВЛК для пораненого і його близьких вимагає не просто стояння під дверима, а й уважності, спостережливості, комунікабельності і наполегливості, щоб вчасно дізнатися про безліч неформальних правил, які існують саме в цій комісії і вчасно їх дотриматися. Лише в такому випадку ветеран має шанс пройти всю комісію і вкластися

при цьому у відведені терміни.

Черги в комісіях зазвичай до абсурдного великі, а тому воїни також часто іронізують з приводу загальної недолугості такої системи ВЛК: "ВЛК - це окремий світ, де люди проводять стільки часу, що навіть можна встигнути познайомитись, подружитись, набухатись та протверезіти поки сидиш у черзі" (Олег, 1985 р.н., МВТ).

Слід зазначити, що на момент дослідження на проходження ВЛК давали 10 діб, проте з правом продовження на три дні після звернення: "На проходження ВЛК дають 10 діб, якщо не встигаєш, потрібно звернутися в мед. роту, де тобі продовжать термін на 3 дні, і так може тривати місяцями" (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Проте в умовах тотального браку інформації насправді далеко не всі поранені знали про те, що відведений на проходження ВЛК час обмежений. Таке незнання може мати негативні наслідки для майбутнього ветерана:

"Зараз частина вирішила показово роз'їбати хлопця за те, що він проходив ВЛК 1,5 місяці. Йому дійсно не повезло із терапевтом, і він обійшов всіх лікарів та зробив всі можливі аналізи. Хіба що у гінеколога не був. Тепер йому шують, що він не писав рапорти кожні 10 днів на продовження термінів ВЛК, а згадали вони про нього, тільки коли він скинув їм готову довідку. Подзвонити/спитати як справи, чого так довго, розказати про рапорти - нікому немає діла. А звідки людям з цивільного життя знати про всі ці нюанси на ВЛК? Теж ніхто не попереджує солдат, що треба кожні 10 днів рапортувати у частину. Їх цікавить тільки, щоб ти кожного дня відмічався у терапевта" (Олег, 1985 р.н., МВТ).

Варто додати, що крім неформальних правил черги з боку ВЛК, є неформальні правила стояння в черзі з боку поранених. Наприклад, використовується добре відомий ще з радянських часів спосіб "зайняти" чергу одразу до декількох кабінетів. Однак, слід зазначити, що цей спосіб не завжди ефективний:

"Хлопці, коли бачать такі черги, розгублюються, починають одночасно бігати від одного кабінету до іншого, щоб не прогавити чергу. Таким чином, знесиленні, і того вони просто затрачають час, сили,

псують свій настрій і психіку, тому що так проходити спеціалістів не виходить. В результаті вони не проходять жодного" (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**).

Подекуди поранені або їхні близькі розробляють цілі власні стратегії проходження ВЛК, які будуються на оптимальній оцінці часу на кожен аспект перевірки здоров'я та його послідовності: "Проаналізувавши все це, так як я медичний працівник, я склала стратегію: аналізи (без аналізів спеціалісти не дивляться); ЕКГ, флюорографія (також не пройде до спеціаліста); рентгени і КТ (у нас були); потім спеціалісти, по яким у нас немає проблем і скарг; і на кінець спеціалісти офтальмолог, невропатолог і травматолог (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**). Проте для побудови подібного плану необхідна повна інформація, розуміння того, як кожен з цих етапів буде відбуватись, а таке знання часто недоступне.

Також поранені охоче ділилися власними лайфхаками, які пришвидчували проходження комісії:

"Проблемним виявився окуліст, до нього потрапити це цілий квест. Він приймає не більше 10 осіб на день (каже, що фізично не встигне більше), ви маєте записатись у чергу, заздалегідь розуміючи що вас не приймуть потім зачекати до 13:00, щоб підтвердити що ви є, та готові потрапити до окуліста,

а потім о 16:00, коли прийом закінчуються, записатись на завтра, щоб бути у черзі ще ближчим.... Але є секрет, у цій схемі. Як що у вас по зору немає хвороб, ви можете взяти направлення у сімейного лікаря та пройти окуліста будь-де (це мені розповів відповідь начальник шпиталю, коли я звернувся до нього з питанням про проходження у іншому місті). Тому, я вдома, пройшов окуліста за 40 хв, без зайвого клопоту та митарства. Це трохи додало мені часу...." (**Анатолій, 1978 р.н., МВТ**).

Поза всяким сумнівом сам факт наявності таких величезних черг і необхідності шукати лайфхаки для їхнього проходження викликає у ветеранів роздратування і обурення.

Наші співрозмовники досить розлого описували емоційний стан ветеранів у черзі, нагадуючи, наскільки болісний такий досвід для поранених:

"Їм ніхто не пояснює, не направляє і не підказує, як зробити, щоб полегшити цей шлях. Хоча якби роз'ясняли, то і мед персоналу було легше, і хлопці менш травмувались від побаченого і відчутого. Вони реально почуваються незахищеними, покинутими, не потрібними, приниженими. Це боляче, це огидно, коли розумієш, що вони пережили, і зараз, коли вони потребують елементарного відчуття підтримки, подяки, отримують зневагу і бездіяння від тих, за кого вони відбивались, за кого отримали травми, поранення..." (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ,**

поранений внаслідок артилерійського обстрілу));

“Така ситуація з ВЛК є більш, ніж принизливою процедурою, викликає відчай і зневіру у можливість зміни системи взагалі... Після комісування було безсоння, підвищена тривожність, підвищена агресія, щодо близьких” **(Наталія, 1972 р.н., біолог, комісована за станом здоров’я).**

Слід також описати умови “стояння” в чергах ВЛК, по-перше, у більшості медичних закладів критично бракує елементарного – лавок, на які поранені могли б присісти. Тобто люди на милицях, з сильними болями повинні більшість часу стояти цілими днями або вишукувати місце на лавці, яке раптом могло звільнитись. Крім того, в приміщеннях, де засідають комісії немає базового технічного обладнання, наприклад, ксероксів, тому поранені змушені ходити кудись за межі закладу і шукати де зробити копію документів.

Саме словом “приниження” більшість ветеранів описують свій досвід проходження ВЛК: “Ставлення до військових - жах. Були хлопці, які мріяли спокійно померти. Так їх принижували” **(Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія).** Проте “стояння” в чергах – це не єдине приниження, про яке говорять наші респонденти. Не менше скаржаться на свавілля і “бездушність” лікарів. Фактично, подальше життя пораненого багато в чому залежить від того, що буде написано у висновку комісії, а тому коли комісія приймає рішення неуважно, поверхнево або просто зловживає своїм становищем, це викликає обурення:

“ВЛК: пекло. Я першу проходив близько місяця (...). Враження, що голова ВЛК визначає фінальний діагноз за власним бажанням, навіть коли лікарка, що мене представляла, вказувала на конкретні ознаки порушень, за якими мене мали відправити у відставку” **(Петро, звільнений за станом здоров’я);**

“Чоловік вже трохи зморився від лікарень, але треба. Було важко там проходити ВЛК, хірург взагалі сказав, що придатний, хоча рука працює на відсотків 20. Після зауважень чоловіка почав ще раз все читати і сказав у вас на «грані», але чомусь при прийнятті рішення ця грань не на користь військового. Довелося звертатися і до голови ВЛК, щоб розібратися. Добре, що хоча б обмежено придатним визнали. Отак розбираються. Мене обурює те, що всі бачать, що рука не працює, але потрібно постійно щось доводити. На фоні всіх цих нервів у чоловіка розвинувся нейродерміт. Зараз приїхав в не найкращому стані. Потрібно лікувати і це, особливо треба спокій” **(Наталія, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ).)**

При цьому поранені часто звертають увагу на небажання комісії проявляти розуміння та емпатію навіть у дрібницях: “На ВЛК, як завжди, черги, сварки, лікарі бездушні та персонал. Блін, до тупого, позаду стоїть принтер а вони мене бігати ксерити просять” **(Володимир, 1988 р.н., червень 2022**

– вибухова травма, квітень 2023 – вогнепальне поранення).

Важливо наголосити, що в розповідях ветеранів і їхніх близьких про досвід ВЛК часто звучало словосполучення "озброєний інформацією", "будемо боротись", іти "на штурм" тощо: "Все відносно нормально, крім того, що я перебуваю у стані очікування, та це напружує... (...) Сьогодні був у лікарні, був налаштований на «штурм», але ні, не вдалось..." (Анатолій, 1978 р.н., МВТ). Ця лексика абсолютно не випадкова, адже ветерани заздалегідь очікують, що проходження ВЛК не буде простим, і що рішення може бути несправедливим. Таке очікування формується під впливом розповідей сусідів в лікарні та побратимів з негативним досвідом проходження ВЛК. Тому для багатьох проходження ВЛК – це друга "війна", на яку вони точно не розраховували, коли ішли добровольцями або були мобілізованими. Для їхніх близьких це також "війна":

"Наступного дня терапевт: "Де проходив службу, як отримав травму? Ок, по моему профілю здоровий, придатний". Кажу: "Чекайте, в нас подагричний артрит". "Це ще треба довести, в такому віці не буває...!" (...) "Добре, тоді ось вам докази, і ви зобов'язані їх врахувати, фіксувати в мед книжці і формі та вписати статтю, згідно якої він не придатний до ДШВ, у зв'язку з супутнім захворюванням, яке не пов'язане з травмою, отриманою під час захисту Вітчизни". Докази – це консультація ревматолога, якого напередодні ми проходили, і відповідно аналізи (...), зроблені в приватній ла-

бораторії, тобто не підкуплені. А ще у виписному епікрізі з лікарні є запис, що був гострий період подагри. Він не заперечув зовсім, мовчки переписав діагноз, вписав статтю. Побажав швидкого одужання і берегтися. До чого веду? Якщо ти йдеш озброєний інформацією і аргументами, які підтверджують твої слова, то не питання.....до уваги візьмуть, а в іншому випадку - на вихід, нічого я доказувати не буду, напружатися також" (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Бюрократичне чекання не завершується на проходженні комісії, адже після цього ветеран повинен ще дочекатися результатів. Зазвичай рішення комісії стає відомо за місяць,

але так трапляється не завжди. Та й місяць – це великий термін, адже весь цей час поранений змушений вкотре перебувати у стані невизначеності. Нами також було зафіксовано випадок, коли в лікарні ходили чутки щодо необхідності дати хабаря задля отримання рішення ВЛК: “Кожен раз я вистоювала черги в декілька кабінетів, щоб дізнатись стан написання мені висновку ВЛК. Так тривало майже два місяці. В коридорах мені казали, що без хабаря у декілька тисяч доларів не обійдеться, і деякі дають від 3-5 до 7 тис. доларів за висновок ВЛК” (Наталя, 1972 р.н., біолог, комісована за станом здоров’я).

Однак подекуди отримання висновку ВЛК не є останнім етапом цього бюрократичного досвіду для пораненого, адже він може містити помилки, і тоді необхідно “добиватись” його зміни і знову чекати. Помилковим висновок може бути, наприклад, через погане інформування, коли в пораненого вчасно не попросили всі необхідні документи:

“Перше ВЛК, яке ми проходили, нам неправильно вказали висновок. В мене не попросили, а я сама не дала довідку про захист Батьківщини. Тому у висновку написали, що травма отримана не при захисті Батьківщині, а «при проходженні військової служби»” (Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху,, важке поранення)).

Отже, досвід проходження ВЛК для більшості майбутніх ветеранів є різко негативним, адже супроводжується відчуттям байдужості і прини-

ження. Проблеми зазвичай починаються ще на етапі пошуку інформації про те, як проходити такі комісії, адже інформування з боку держави критично бракує. Дуже часто весь менеджмент, який стосується ВЛК та супровідної документації, беруть на себе рідні поранених. Вони ж готові представляти інтереси своєї близької людини та “боротися” за справедливе рішення комісії.

Загалом досвід ВЛК – це досвід чекання

Спершу поранені змушені чекати на направлення на комісію (нерідко для цього люди з важкими травмами вимушені їхати до військової частини), потім засідання самої комісії. Під час проходження комісії ветерани вимушені чекати у довгих і виснажливих чергах до спеціалістів у приміщеннях, взагалі не обладнаних для людей з важкими травмами, і зрештою після цього пораненим доводиться чекати на висновок комісії. Проте нерідко висновок може містити помилки або неточності, тоді чекання ветеранів продовжується до моменту, поки висновок не буде виправлено. Чекання провокує значне погіршення емоційного та фізичного стану та велике роздратування та обурення щодо роботи державних органів й ставлення держави до ветеранів загалом.

2.5. Звільнитись чи залишитись

Після лікування, реабілітації та проходження ВЛК для поранених настає період звільнення або повернення до військової частини.

За законом, військово-лікарська комісія може визначити один із чотирьох ступенів придатності до військової служби: придатний; обмежено придатний; непридатний з переоглядом через 6-12 місяців; непридатний з виключенням з військового обліку.

Придатну людину військова частина може залучати як до небойових, так і до бойових дій та призначити на більшість посад. Обмежено придатні вважаються непридатними до служби у десантно-штурмових військах, плавскладі, морській піхоті, на спецспорудах, але придатними до служби в частинах (підрозділах) забезпечення, ТЦК та СП, установах, організаціях, навчальних закладах. У разі отримання ступеня “непридатний з виключенням з військового обліку” людина може одразу звільнитись. Однак за бажанням воїн має право продовжити службу на одній з передбачених законом посад. Непридатні з переоглядом через 6-12 місяців залишаються на службі і повинні перебувати у військовій частині, однак спектр обов'язків при цьому визначає командир, враховуючи стан здоров'я людини. У випадку важких поранень воїна мають право призначити виключно на небойові посади. Проте донедавна значно частіше поранених виводили у розпорядження (поза штат) для того, щоб на їхню посаду

взяти нову людину. Після прийняття законопроекту №8168 у липні 2023 тимчасово непридатні до військової служби отримали право звільнитись зі служби у резерв.

➔ ЗВІЛЬНЕННЯ

Для того, щоб звільнитись зі служби за станом здоров'я, воїни повинні мати із собою висновок ВЛК, приїхати з ним до військової частини, написати рапорт на звільнення, зібрати підписи з обхідного листа, і тоді, за законом, можуть бути одразу звільненими. Однак в реальності ця процедура може тривати місяцями.

Проте перш ніж зануритися в досвід звільнення наших співрозмовників, важливо детальніше зупинитися на причинах, які змушують поранених звільнятися. Стан здоров'я є найважливішою з них, однак для багатьох поранених навіть за умови зміни посади на таку, що буде відповідати особливостям фізичного стану, повернення до армії не є прийнятним варіантом.

За умови важких поранень і тривалої реабілітації ветерани за можливості обирають варіант звільнення, адже законодавством не передбачено можливостей для ефективного відновлення під час служби:

“Стосовно повернення на службу. То не хотілося повертатись. У мене тяжка травма, яка за собою тягне довготривале лікування. А

законодавство і військові накази написаний таким чином, що таким, як я, навіть довготривало лікуватись проблематично. Особливо це стосується того періоду лікування, коли частково рани загоїлись, а кістки ні, і не треба ніяких дій від лікарів, а треба дати спокій декілька місяців, щоб усе позрасталось, а потім проходити реабілітацію. А на практиці виходить, що після загоєння ран рішенням ВЛК стає надання відпустки по здоров'ю, а після неї ще, поки не використається 3 відпустки, і ці відпустки вони вважають за реабілітацію, хоча ти просто чекаєш, коли зростуться кістки, так як займати місце в лікарні немає сенсу” (Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення).

Водночас серед інших причин свого бажання звільнитися, респонденти згадували ставлення до з боку командування і наявність в ЗСУ того, що самі ветерани називали “радянською бюрократією”.

Ставлення до підлеглих з боку командування обурювало опитуваних найбільше. У розмовах з ветеранами часто звучали звинувачення командування в неадекватності, невмінні цінувати особовий склад, у несправедливих умовах праці, наприклад, відсутності ротації, а також у тому, що частина не виконує належним чином свою роботу, наприклад, коли потрібно видати документи:

“Більшість хлопців із взводу чоловіка звільнилися за станом здоров'я або через сімейні обставини. Основною причиною стало просто жахливе ставлення командування (...), відсутність нормального забезпечення, ротації... Звісно ставлення держави до військових теж бажає кращого, м'яко кажучи. Адже люди готові віддати найдорожче - життя, натомість мають доводити різні факти своєї причетності до бойових дій, стикатися з бюрократією, відсутністю нормального лікування, реабілітації. Важливо також врахувати, що взвод - це всі добровольці. Тому від цього стає ще образливіше, що їх не цінує країна, на жаль” (Ілона, дружина Валерія, важке поранення і контузія);

“Демотивує відношення в частинах, які не можуть/не хочуть просто забезпечити виконання своїх обов'язків та допомогти бійцям із бюрократією” (Олег, 1985 р.н., МВТ).

При цьому часто воїни не знали, як захистити свої права від такого свавілля:

“Військові не знають своїх прав. Написати рапорт, подати скаргу. Для багатьох це дійсно важко і незрозуміло. Тобто однією з найскладніших проблем є відношення до особового складу саме з боку командирів, служб по забез-

печенню, тощо. Військові обмежені в правах. Наказ командира - закон. Командир - ідіот, і от ти маєш ідіотські закони” (Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення)).

Особливо неприйнятним ставало ставлення керівництва після поранення, дуже часто його описували словами “відпрацьований матеріал”. Ветерани з важкими травмами не відчували вдячності ні від командування, ні від держави. Поведінка керівництва при цьому часто сигналізувала про те, що поранені нікому не потрібні, що вони стали додатковою ношею, якою нікому займатися:

“Я про це Вам вже в якомусь смс трошки описував “що на гражданці ти як відпрацьований матеріал більше нікому не потрібен”... Так і почалося це все зокрема з частини під час звільнення. Ну то, що в армії там свої негаразди і купа несправедливості, - це одне, а вже ось під час звільнення, і мені говорять “роби що хочеш, ось тобі два підписчики, два документи, іди в військомат, іди туди і там, що хочеш, так і роби”. Потім вони мене розкуркулили на багато грошків. Там завідомо подали що я в нас знаходився січень в частині. А я був весь січень в секторі, і премію не 100 а 30 нарахували” (Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія);

“З приводу повернення після поранення - це дуже важливе питання. Так, більшість моїх знайомих не хочуть більше зв'язувати

своє життя зі службою після поранення. Відповідь одна - вони не бачать своєї вартості для командування, для керівництва. Вони побачили відношення до них і розуміють, що їхнє життя, здоров'я для багатьох командирів не вартує нічого. Деякі командири просто знаходяться «на роботі», скажімо так, займаються кар'єрою і своїм становищем, як їм бути в підрозділі, ніж життям та здоров'ям солдата. Це саме важливе. Тому що коли командир починає берегти здоров'я і життя солдат, в нього не буде ні кар'єри, ні добрих стосунків, відношень з його керівництвом. На жаль, втрачається вартість солдата як особистості, і хлопці не відчують цього, і розуміють, що повертаються в недружнє середовище, так скажімо. У командирів, у керівництва зачастую хвороба або поранення - це «помеха», це мешає далі керувати і так далі, це нові заботи, ніхто не хоче цим займатися” (Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії);

“Згадайте, як багато людей йшли на війну на початку, стояли черги у військоматах. А що відбувається зараз... Просто люди зрозуміли, що ми потрібні тільки, щоб воювати, а потім тебе просто викинуть на смітник історії” (Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення).

Поранені, стикаючись з байдужістю керівництва, відчували себе покинутими, а відсутність виплат і проблеми з документами від частини

вони сприймали як те, що частина їх зумисно “кидає”:

“Чому хлопці не хочуть повертатись до служби??? Бо їх кинули!!! Їх кинули свої ж на полі бою, підібрали інші... Їх кинула частина в плані забезпечення, і вони по півроку не отримують виплат. Їх поза спинами вивели поза штат.ю і їх це обурило, що вони тепер не розуміють хто вони, де вони, кому підпорядковуються, з ким тримати зв'язок. Їм не телефонують.ю їх побратими і керівництво - їх забули, ними не цікавляться. Вони не хочуть працювати з людьми, які їх кинули. Вони їх ненавидять деякі” **(Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення);**

“Вся військова система для воїнів після поранення влаштована таким чином, що після поранення ти стаєш непотрібом, і об тебе всюди «втирають ноги». Постійно намагаються прийняти рішення на ВЛК та інших комісіях, щоб ти отримував якомога менше виплат, і втратив ті, що зараз отримуєш. Постійно намагаються затягувати видачу довідок, а якщо вони і зроблені, то заставляють самотійно за ними прийти, навіть якщо ти лежиш прикутий до ліжка, і перенести із одного кабінета в сусідній. Це просто якийсь треш. Мені на другий місяць після поранення перестали платити 100 тис., мотивую це тим, що немає довідки про обставини травми. І фінслужба потребувала цю довідку, яка вже була готова і лежала у сусідньому кабінеті, і нікому цю довідку окрім

мене не давали на руки, а в цей час я лежав прикутий до ліжка у важкому стані. Я вважаю, що це знущання над такими, як я. Врешті мені вдалося домовитись, щоб мій побратим, який перебував в частині, забрав ту довідку, зробив копії і передав у фінслужбу, а мені привіз оригінал. Після такого відношення, хочеться поскоріше завершити лікування і реабілітацію і більше ніколи не попадати в армію і всіх інших відмовляти від такої ідеї” **(Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення);**

“Комісією ВЛК був визнаний непридатним до військової служби та таким що потребує звільнення, документи направили в Одесу на затвердження, з цього моменту і почалися мої “пригоди”. Поки чекав вдома у Миколаєві документи з Одеси, з'їздив на консультацію до народного лікаря-костоправа, мене подали у СЗЧ (не дивлячись на те, що я був вже визнаний непридатним і сенсу для ухилення від службових обов'язків не було) та через пару днів викликали до ОТУ Донецьк. Хоча в мене було звільнення від службових обов'язків на 15 діб, потім намагалися підвести під невиконання бойового наказу і казали писати рапорт на відмову від виконання цього самого наказу. Оформили протокол з порушеннями та заднім числом, дали догану, ні з якими документами не ознайомлювали і підписи ставили за мене. Потім затягували всіляко процес мого звільнення. При звільненні прочитали в наказі, що січень місяць ми пробули

в частині, а не в секторі, і замість 100 тис. винагороди було написано 30 тис. УБД казали робити через військкомат, потім 2 місяці морозились їм документи надсилати. Став у Джоб центр, а там виплата по безробіттю для військовослужбовців 1 тис. гривень, так як частина за нас не сплатила податки... **(Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія).**

Крім того, в середовищі родин ветеранів зустрічалися чутки про те, що поранених з хорошою військовою підготовкою, які повернуться до армії, відправлятимуть на завдання з особливо високим ризиком для життя:

“Вряд чи йому знайдуть місце в штабі, він був у спецрозділі, їх як собак дресерували і морально на виснаження, і фізично загартовували. Десантно-штурмовий спец. підрозділ. До ДШВ він не придатний, його назад не заберуть Але якщо є така підготовка, то, повірте, вони знайдуть місце в іншому підрозділі, і це буде, як кажуть, “на м’ясо” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

Крім невдячності і поганого ставлення командування чимало нарікань ветеранів стосувалися армійської бюрократії. Найчастіше її кваліфікували як залишки “радянського”:

“По службі я маю вислугу більше 5 років: від солдата строкової служби до старшого сержанта з бойовим досвідом. Служити бажання

немає. Багато радянського залишається в армії. Багато бюрократії. Непонятного нарахування всіх виплат. Заплутане нарахування. Багато командирів, які відчувши владу, починають нею зловживати. Надіюсь вже зміниться в армії після того, що відбувається Багато питань до різних посад: як прапорщик, який працює на ПММ, може собі дозволити Тойота Камрі 2021 року? Багато питань. Довго озвучувати. Багато корупції” **(Ярослав, 1996 р.н., оператор лінії харчової промисловості, вогнепальне поранення).**

До того ж чимало наших співрозмовників були добровольцями, і наголошували на тому, що їхня мотивація йти до армії не була пов’язана з військовою кар’єрою, а тому їм є куди повертатись:

“Жаліти немає по чому особливо, ми не йшли за посадами чи званнями, кар’єри у армії нам не потрібні. У всіх діти та сім’ї, до яких сподіваємось повернутися” **(Олег, 1985 р.н., МВТ.)**

Маючи досвід бюрократичної взаємодії з частиною під час лікування та реабілітації, більшість очікувала, що зі звільненням теж все не буде швидко і просто, але часто в реальності все виявлялося ще складніше:

“Принесли татові рапорт підписати на звільнення. Значить з документами все добре Чекаємо) (...) Тато зателефонував. Сказали, що всіх, хто чекає звільнення, переведуть в піхотну роту. Це піздець, вибачте. Я в шоці. Задовбав цей

ідіотизм, це ненормально. Тато морально здав дуже, я вже і не пам'ятаю, коли він дзвонив в хорошому настрої. В мене емоційні гойдалки) Всі втомилися дуже (...) Гарна новина) Тато віддав вже свій військовий квиток! Значить декілька днів і я його заберу звідти. (...) Наші сподівання щодо вже швидкого повернення тата додому та святкування його дня народження провалилися (...). Командири сказали, що в них якісь нововведення, і тепер чекати треба до 10 днів. Тільки з якого моменту ці 10 днів відраховувати- ніхто не каже))” **(Вероніка, донька Миколи, 1973 р.н., плавильник металу, вогнепальне поранення).**

Зокрема воїнів дратувала процедура звільнення, яка лишилась в армії ще з радянського часу, наприклад, обхідний лист, адже така вимога часто є формальністю, ще й подекуди в частині було допущено помилки щодо приналежності речового майна, що створювало додаткові труднощі під час звільнення:

“Отримав документи, з наказом про списання з військової служби та зі зняттям з військового обліку. Зараз маю 72 години, щоб пройти обхідний та бути вільною людиною. Знаєте, був трохи приголомшений... Я був відсутній більше 9 місяців, невже служби забезпечення не могли списати речове майно та надати список у роту? Тепер маю бігати та шукати офіцерів, щоб вони поставили підпис, що не мають претензій до мене... Лютий совок... Про підписи: Сьогодні ні, все перенесли на

завтра. День добрий, ніяк... 2:0 на користь бюрократії у ЗСУ... Не вийшло отримати жодного підпису - 400 км проїхав дарма (...). Трапилось те, що старшина роти повісив на мене ще один бронік, ще ДВІ каски різного розміру, спальник, та карімат... Досі не списали мою знищену зброю, яку таки мали списати під час розслідування.. Від 27.09.2022, а моє поранення було 09.09.2022, отже, я не отримував цього... Прийняли рішення відпустити мене, обхідний пройдуть самі, а мене наберуть коли треба буде приїхати за документами” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).**

Момент звільнення для багатьох ставав полегшенням в емоційному плані, адже чимало ветеранів стикалися зі значним емоційним дискомфортом в армії, викликаним відчуттям несвободи: “По Наказу командира мене звільнили за станом здоров'я. Ну, звісно, це радість. Як наче звільнився з погані роботи. Тепер можна швиденько на реабілітацію і працювати. Не треба доповідати про все. Просто так на казармі сидіти. І кожного дня здивовуватись бюрократії. Офіційно у відставці. Зі службою в ЗСУ покінчено)” **(Ярослав, 1996 р.н., оператор лінії харчової промисловості, вогнепальне поранення).**

➔ ЗАЛИШИТИСЬ НА СЛУЖБІ

Слід також розглянути випадки, коли поранені вирішували залишитися на службі. Головними мотивами ставало бажання приносити користь країні, відчуття провини перед побратимами, а ще для багатьох досвід в армії став стилем життя, який вони на час війни не мали наміру змінювати.

Бажання повернутися до армії, щоб приносити користь, особливо було притаманне нашим співрозмовникам-добровольцям: “Стосовно повернення хлопців на фронт... Мій чоловік після поранення готовий повернутися, якщо ще від нього буде користь” (**Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)**). Однак важливо зауважити, що такі поранені наголошували на тому, що їх не влаштовує канцелярська робота, що вони прагнуть діяти та мати можливість впливати:

“Ті, у кого частина на зв'язку, побратими, командування - у тих все ок з бойовим духом. Ті збираються назад. Лише питання: ким??? Мій хоче приносити користь і хоча би зброю - залізяки ремонтувати, рації перебирати... А йому у групі написали: канцелярська робота. Він не буде писати папери! Це не його. Йому потрібен рух. Навіть з його обмеженими здібностями. Вони не хочуть стояти на варті. Без діла на КПП військомату” (**Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення**).

Поранені мали різну підготовку і різний обсяг досвіду, проте більш

досвідчені часто згадували, що вони хотіли б цим досвідом ділитись і навчати інших. У цьому вони бачили свою місію після поранення:

“Питання про повернення на службу піднімається періодично. Я з радістю приносив користь, але фізично я не можу виконувати бойові завдання - лівою рукою я не можу підняти вантаж більше ніж 5 кг, а на правій руці два пальці не згинаються. На мою думку, я би міг принести користь в якомусь учбовому підрозділі як сержант, але туди таким калікам не потрапити!” (**Олег, 1969 р.н., працівник страхової компанії, важке поранення**).

Подекуди керівництво було саме зацікавлене у такій роботі, і поранені охоче погоджувались на подібні пропозиції:

“На днях була зустріч з командуючим, він розпорядився повернути нас у штат до повного відновлення. Не знаємо тільки у ту ж частину чи у іншу переведуть. Ті, хто більш менш у нормальній формі, поїдуть інструкторами на схід навчати нових марксменів разом із інструкторами Школи Снайперів. На днях якимось вирішиться все це формально. Хто ще на реабілітації після поранень, будуть займатися реабілітацією, але у штаті, як належить, і будуть отримувати ГЗ (...) Я поїду, інструкторська робота на сході наразі мені підходить. Плюс буду більш корисним, ніж десь на ППД чи у штабі” (**Олег, 1985 р.н., МВТ**).

Утім для деяких ветеранів головне – приносити користь країні, тому вони вважали, що слід обирати місце, де такої користі буде якнайбільше, навіть, якщо це буде не служба у збройних силах:

“У мене ампутація вище коліна, 2 суглоби, тому думаю, що буду не придатний. Хоча можуть спитати, чи хотів би я продовжувати службу. Я так скажу: на передовій мені робити нічого вже. Ні «бронік», ні окопи, ні швидке пересування для мене неможливі, тай специфічні умови обслуговування протеза кожен день ... Мені вже пропонували службу при воєнкоматі, але «переставляти папірці» або стояти на КПП... Сказав: “подумаю”. Мені здається, що більше користі я би приніс, працюючи по своїй основній професії. Я тренер зі спортивної гімнастики, 30 років пед. стажу, 10 майстрів спорту України. Хотів би спробувати ще попрацювати” (Олексій, 1973 р.н., викладач зі спортивної гімнастики, МВТ, вогнепальне поранення).

Проте як визначити ступінь цієї користі? Деякі звільнені ділилися думками про те, що вони шкодували про своє рішення, адже роботи “для ЗСУ” їм було недостатньо:

“Зараз, я вам скажу, що мені навпаки дуже не вистачає, я якось розумію, що може я зря і пішов, що може треба було шукати варіант не з тим щоб просто звільнитись, ну списатись да, а з тим щоб поки я вже був там причислений

до лав ЗСУ, щоб перевестись кудись до своїх друзів чи той же Азов чи ще кудись. І зараз вже я, чесно кажучи, шкодую, бо я не розумію, що тут робити, я зараз працюю на підприємстві з недавнього часу, яке займається оборонною промисловістю, ми для армії, ну не тільки для армії, для всіх наших структур робимо цікаві речі, які допомагають робити смерть ворогам. І я думав, що це якось мене, ну типу, знаєте, вирівняє, що от ти корисний тут на гражданці, але таке” (Андрій, 1993 р.н., звільнений за станом здоров'я)

Поміж інших мотивів лишатися на службі слід виокремити провину перед побратимами. Зважаючи на те, що братерство є важливою складовою ідентичності воїна, прагнення до солідарності з побратимами є цілком передбачуваним та зрозумілим “як я можу бути тут вдома, якщо вони досі там” або “якщо з ними повелись гірше, ніж зі мною”:

“Стосовно інвалідності: ми маємо право звільнитись зі служби вже зараз... Але чоловік планує повертатися... Тобто все, що я робила «людям на сміх». Я не знаю, як це буде виглядати, і яким чином він планує нести службу... Але якось так... Багато його побратимів на теперішній момент в гіршому фізичному здоров'ї, як він, і їх усіх признали обмежено придатними, і жодному не дали ані виплат, ані посвідчення УБД... І йому соромно, що він дома. (...) Він говорив, після

травми одразу, що йому соромно, що буде повертатися, потім побачив, з якою неповагою і безвідповідальністю відносяться до таких як він і говорив, що своє відслужив” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Тут варто додати, як родини воїнів сприймали рішення про їхнє повернення. Вони багато рефлексували на цю тему, наголошуючи, що їхні близькі мають зобов’язання не тільки перед державою, але і перед родиною та дітьми, що є інші чоловіки, кого ще не мобілізували і хто має замінити поранених, бо ті вже своє відслужили. Такі розмови часто ставали приводом до сімейних суперечок:

“З однієї сторони я розумію його, а з іншої є інші, які зовсім ще не приймали участі у війні... Там, можливо, вони мають зайняти місця хлопців, які вже інваліди або тих, які ще у відпустках майже за 1,5 року війни не були? Так, це звучить жорстоко, грубо і безсовістно... Але ті, які ховаються досі, не кращі за наших і не гірші... І в наших скалічених також є життя, сім’я, робота, друзі поза зоною бойових дій... І ще вони дуже стомлені. Тому я пригнічена і лиха.... Але приймати рішення йому” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

“Діалог з дружиною: “Я хочу повернутись, навіть якщо і буду мати

інвалідність”. А дружина проти цієї ідеї, і я починаю її розуміти... Зараз, вона мене доглядає, лікує та годує, а потім витратить кошти родини на лікування, а я візьму і знову піду у ЗСУ... Каже: “Так нечесно. Я лікую, вони (ЗСУ) ламають, яка мені з цього користь?” Свариться на мене...” (Анатолій, 1978 р.н., МВТ).

Водночас частина стверджувала, що перебування у збройних силах стало для них способом життя, що “справжні воїни” живуть військовою справою, а не приходять за грошима та пільгами. Тому вони готові повертатись після кожного поранення – поки триває війна:

“Я дуже хочу повернутись. А не бажають повертатись ті, хто з початку не дуже хотів іти, бо я знаю багато прикладів, коли люди і з протезами повертались. Бо для мене це вже як стиль життя. І поки не скінчиться війна, я не знаю, як можна просто піти. Мої хлопці всі повертаються навіть після 4-5 поранень Про соціальну несправедливість кажуть ті, хто ішов воювати не за покликом душі, а хто ішов за грошима і УБД” (Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).

Перераховані чинники є важливим підтвердженням складності переходу до цивільного життя в умовах війни, адже на рішення впливають базові елементи ідентичності воїна – солідарність з побратимами, які досі воюють, обов'язок захищати і розуміння цінності власного досвіду та навичок

Окремо слід згадати про тих воїнів, кого після поранення вивели в розпорядження (поза штат). На момент нашого дослідження закон про право для поранених звільнитись в запас у разі отримання на ВЛК ступеня придатності “непридатний з переоглядом через 6-12 місяців”, ще не було ухвалено, тому поранені дуже детально описували свій досвід перебування в резерві і нарікали на несправедливість такої практики. Цей статус можна описати як максимально невизначений, адже ці воїни вже не воювали, проте і звільнитися права не мали. Потенційно тимчасово непридатні можуть перейти до цивільного життя у разі визнання непридатними на наступній ВЛК через 6-12 місяців, але доти вони перебувають у підвішеному стані.

Отже, за законом, право на звільнення мають тільки ті поранені, які здобули відповідний ступінь придатності від ВЛК “непридатний з виключенням з військового обліку” та віднедавна “непридатний з переоглядом через 6-12 місяців” (на момент проведення дослідження ця категорія ще не

мала права на звільнення, і тому нами зафіксовано негативне ставлення до такої практики). Найчастіше опитані нами звільнялися через стан здоров'я, адже потребували дуже тривалого лікування та реабілітації. Серед інших причин свого бажання звільнитися вони називали ставлення з боку командування і роздратування наявністю в ЗСУ “радянської бюрократії”. Зокрема, часто звучали звинувачення командування в неадекватності, невмінні цінувати, у несправедливих умовах праці. Особливо відчутною ставала зміна ставлення керівництва після поранення, яке часто його описували словами “відпрацьований матеріал”. Майбутні ветерани регулярно стикалися із затягуванням звільнення зі служби, а його процедура постійно ускладнювалась бюрократичними формальностями. Головними мотивами залишитися на службі серед наших співрозмовників були: бажання приносити користь країні, відчуття провини перед побратимами, а також прагнення зберегти спосіб життя воїна під час війни.

2.6. Виплати як критерій справедливості

Питання виплат для воїнів є одним з важливих маркерів ставлення до них від держави. Так, виплати є інструментом для формування відчуття справедливості та власної гідності, адже, як говорять самі воїни, вони “отримують те, на що заслужили”. До того ж виплати мають суттєве економічне значення для родин, адже саме зарплата воїна нерідко є основним джерелом доходу для сім'ї, а поранення означає значні витрати на лікування із сімейного бюджету.

Коли ж з виплатами виникали проблеми, коли без пояснень виплати припинялися або коли людина опинялася поза штатом із принизливо маленькою зарплатою, для ветеранів це було промовистим свідченням байдужості до них держави:

“І гроші не платять з квітня. Отак, наші хлопці ніде і нікому не потрібні. Відпрацьований матеріал!”
(Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ)

Проблеми з виплатами могли, зокрема, виникати у пораненого через необережність або байдужість у цих питаннях лікарів та ВЛК. Наші співрозмовники скаржились на те, що не завжди у лікарнях знали про всі юридичні тонкощі супроводу під час реабілітації. Наприклад, щоб ветеран продовжував отримувати бойові виплати під час лікування, а не тільки зарплату, лікування має бути безперервним, а перерва навіть в один день вже може позбавити права на ці гроші:

“Не всі лікарі особливо в цивільних лікарнях знають, що по відпустці по реабілітації потрібно їхати в частину писати рапорт. Тим самим, відпускаючи військових додому (ура), але потім проблеми з законами невиконання бойових і так далі” (...). В частині і раді, бо знімають виплати, так як була перерва в лікуванні (хоча це незаконно)” (Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ).

“Особливих проблем під час проходження військово-лікарських комісій не було, за винятком того, що під час останньої (на якій приймалося рішення про ступінь моєї придатності до служби) не було прийнято рішення про продовження мого перебування в госпіталі після 120 днів лікування і, відповідно, коштів за період з 5.05 по 13.05.22 я, швидше за все, не отримую” (Святослав, професійний військовий до 2019, важке поранення).

Окрема група перешкод до отримання виплат пов'язана з діями, а точніше бездіяльністю, військових частин. Найпоширенішою проблемою є неможливість вчасно отримати від частини довідку про обставини травми. Це документ, у якому зазначаються умови отримання поранення (наприклад, під час виконання обов'язків військової служби), місце та час отримання поранення (населений пункт, область) та обумовлюється,

що поранення було отримано не під впливом алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Інформація з Довідки безпосередньо впливає на висновки ВЛК та МСЕК і на розмір Одноразової грошової допомоги. Проведення службового розслідування для видачі Довідки наразі не є обов'язковим, однак ця практика продовжує існувати у військових частинах. ВЛК, отримавши таку довідку, зазначає у висновку, що поранення “пов'язане з захистом Батьківщини” або “пов'язане з виконанням обов'язків військової служби”, і це є підставою для отримання надалі найвищої суми грошової допомоги. Без цього формулювання допомога буде суттєво меншою.

Однак на практиці, попри існування законного зобов'язання видавати довідку всім пораненим внаслідок бойових дій, військові частини дуже часто не виконують цього зобов'язання. Поранені та їхні рідні можуть місяцями безрезультатно “добиватися” від частини цього базового документу, залучаючи формальні та неформальні зв'язки:

“Якісь там кроки робити у бік частини я не можу з моральних принципів. Типу там писати скарги або ще щось, навпаки, ми з сином максимально їх підтримуємо. Але в той же час важко вибити документи. От, наприклад, вже більше року в мене ще нема акту з розслідування обставин. Телефоную в строеву: “Пишіть запит”. Написала, відзвітували, що отри-

мали. Потім пішли дзвінки нового комбату: “Вибачте, я не знаю як, але по Володимиру розслідування не проводилося”. Кажу: “Добре, є двоє свідків живих. Робіть зараз”. Наче зробили, наче вже вияснили, якої саме форми мені потрібно і для чого. Пішли коники зі стройової: “Ідіть у воєнкомат, хай воєнкомат робе запит саме на ці документи”. Ну і тут вже з мого боку іде грубість. Наче доложили командуванню цю ситуацію, ось очікую далі. І так по кожному папірцю. Як попадеш на настрій у стройовій. Потім дзвоню побратимам, кажу, так і так. Хлопці, побратими, у свій вихідний займаються цими питаннями, щоб якимось мені допомогти. Ну це нормально? Тому я завжди намагаюся балансувати, але вони мене бісять - портал у радянські часи. Ще ускладнює те, що частина юридично на окупованій території, вони постійно міняють адресу. Пройшло багато часу, вони самі рами не збирають що робити. Володимир вже виключений з частини. І ото ходимо по колу. Аби не побратими живі, я не знаю, що робила б. Зараз їх вивели десь на Волинь то потроху пішов процес. Але це настільки все повільно.... Я воюю з частиною за ті довідки, сил нема вже” (**Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ).**)

“Після поранення в шпиталі тобі

не до бумажної роботи, в цей час командування повинно проводити службове розслідування, робити довідку про обставини травми (...). В більшості випадків ці документи не готові, в моєму випадку все, слава Богу, було вчасно, але спілкуючись із хлопцями, документи не готові ні за 2 місяці, ні за 3. (...) Потім проблема, з якою я зіткнувся, направлення на ВЛК. В бригаді зробили направлення, а довідку про обставини поранення не дали і не попередили про її важливість під час отримання свідоцтва про хворобу. Дякуючи ВЛК, які роз'яснили процедуру, за 4 дні отримав довідку потім пройшов ВЛК. Без довідки просто заповнюють в свідоцтві про хворобу, що поранення пов'язане з несенням служби, а звідси при подальшому оформленні пенсії і отримання Одноразової грошової допомоги у зв'язку з пораненням зовсім інші суми нарахувань” **(Григорій, важке поранення).**

“А ще мені подобаються медики в частині! Це взагалі окрема історія: як видають довідку про обставини травми! Акт розслідування був вже за два тижні після травми. А першу довідку я вигризла через два місяці, але показати її нікому не могла, бо там просто граматичні помилки. І переробляти її вона не торопилась, і доказувала мені, що та довідка крім мене і лікаря в госпіталі взагалі нікому не потрібна, все дійшло до скандалу. Бо людина апріорі не розуміє призначення і цілі цієї довідки, без якої тебе на протезування на поріг не пускають. Без якої в

довідці ВЛК немає фрази: травма пов'язана з захистом Батьківщини. А без ВЛК з батьківщиною не виплачують зарплату. Вона переробляла мені її тричі. Начмед теж мені казав, що не бачить нічого страшного між «переломом п'яної кістки і п'ятої кисти» і ще таких помилок кілька... Починаючи від невірної вказаної військової частини... Поки я не вийшла на самий верх! У мене тепер 4 чи 5 довідок про обставини травми! Тільки стільки часу було згаяно і стільки нервів на це потрачено!!! Пацани тому і без грошей сидять, бо за ними отака пришарашена мама не бігає, якій пофіг їх звання і ранги, бо я сама на державу більше 13 років відпрацювала. З них 10 років на військових - я знаю їх зсередини...думаю, що це важлива тема для вашої статистики - отримання довідки про обставини травми! Бо її зубами по півроку вигризують... А є такі, що ще і досі не мають, а від травми вже більше півроку...” **(Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення)**

Нами зафіксовано чимало випадків, коли військова частина просто не виплачувала кошти, іноді з формулюванням причини, іноді – без. Наприклад, кошти могли не виплачувати поки пораненого не выпишуть з лікарні:

“Дуже довго чекали ВЛК, поки його назначать. Чекав самого ВЛК, мене не могли виписати з лікарні, тому що без ВЛК вони не можуть виписати мене. А без виписки мені сказали, що не будуть

платити гроші в частині. Сказали, будуть платити гроші тільки тоді, коли випишуть. А я півроку пролежав. У мене квартира зйомна, жінка з дітьми, треба ж за щось жити, а півроку нічого не платять” **(Роман, 1988 р.н., ЧМТ).**

Проте нерідко додаткові виплати або взагалі не надходили, або несподівано і без пояснень припинялись:

“Додам за виплати (...). Довідка про обставини травми була, всі виписки і місця перебування вчасно скидав командир. Але за весь час жодного разу не отримав додаткової виплати: виплати за травму, за перебування в стаціонарі - жодної компенсації. Отримував зарплату військового. А зараз має 524 грн. І я знаходжусь в декретній відпустці, тому в матеріальному плані також було не весело і не спокійно. Затрати на ліки були немалі, плюс харчування, розхідний матеріал, а потім ще ці коврики, м'ячики..., а також є діти, які хочуть їсти, їх потрібно одягати, і вони теж хворіють, а ще садочки також платні, хоч і державні... і, звичайно, комунальні послуги ніхто не відміняв. У субсидії нам відмовлено, пільг ніяких не маємо, УБД не ясно чи отримуємо” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

“Постійно балансуєш, щоб нікого не образити, не нашкодити і видушити довідку. Чому весь повний комплект документів не видать

при звільнені? наприклад. Може думали не виживе?. Може не знали як робити те все? Але ж більше року вже історія, і війна триває. Бачачи хаос з бумагами, я їх добуваю, якщо будуть сили ще до виплат доберуся, воно ж вочевидь, що там не так добре і гладко. Не в грошах справа, а щоб на іншому такому пораненому в них була практика...” **(Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ))**

Варто зазначити також про існування припущення серед воїнів, що справжньою причиною проблем з виплатами може бути корупція на вищих рівнях влади і “економія” ними коштів:

“З цікавого що помітив, коли був востаннє в частині. Відбулася цікава розмова з начмедом (не хотів підписувати рапорт на допомогу після поранення), довго ми спорили запропонував звернутися мені до адвокатів. Розговорилися, і каже, що в нього був випадок, коли він затвердив виплату в 100 000, а прийшло КРУ і визнало його дії незаконними (думаю, що це у всіх інстанціях). Не знаю, чи повертав він державі ці кошти, але звідси висновок що в будь-якому підозрілому та навіть явному пораненні він стане не на бік пораненого (це я намагаюсь пояснити, як працює система). Далі чисто теоретично можна припустити, що про це знають, і він обов'язково розкаже своїм підлеглим. Відповідно всі якби співчують, але кожен думає за себе (щоб не бути винним). Це система охороняє і наказує зловмисників за непра-

вomisно використані кошти (все працює чітко). Коли з боку спостерігаєш: всіх все не влаштовує, але продовжують терпіти і працювати. Деяким працівникам в строювій частині, фінансовій службі, медроті показую доказую свою думку - погоджуються зі мною, але посилаються один на одного, і ніхто не хоче брати відмовити мені (так і рапорта лежать десь, бо це відповідальність за кошти перед державою). На мою думку тут дві складових, які ніколи не дадуть даній системі змінитися: це страх (для простих працівників) і корупція (для середніх і вищих)” **(Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ).**

Для багатьох воїнів питання виплат є принциповим, адже для них це про власну гідність, яку вони готові захищати боротьбою. Тут виникає парадоксальна ситуація, адже після фізичної участі в бойових діях поранені з моменту потрапляння в лікарню вимушені постійно “боротись” з бюрократією, і “вигризання” з держави виплат є черговим проявом відсутності турботи про потреби воїнів.

Важливою проблемою тут є неналежне інформування воїнів про їхні права, тому дуже часто вони потрапляють в бюрократичні пастки, яких можна було б уникнути, якби вони були більш обізнані з юридичними аспектами служби. Утім для важких поранених навіть ознайомлення з інформацією є непростим завданням в їхньому фізичному стані, тому вони наголошують на тому, що потребують фахової допомоги в юридичному супроводі поранення, про яке б могла потурбуватись інша людина:

“Наступне, що напругає в частині, ніхто тебе не може проінформувати про твої права, ніхто не може провести в юридичному руслі, які кроки ти повинен пройти. Дякую вашому порталу (Правовий навігатор для військових, які отримали поранення, від ГО “Принцип”), саме на нього я опирався під час збирання документів. Реально, виходячи з цього, при кожній бригаді треба запропонувати, щоб діяли юристи, які будуть допомагати роз’яснити права поранених, збирати довідки і контролювати процес їх підготовки, оскільки є важкі поранені, які ніяк не можуть про себе попідкуватись, а для В/ч вони не цікаві” (Григорій, важке поранення).

Часто поранені починають боротьбу за свої виплати власними силами і силами своєї родини. Важливо тут знову звернути увагу на термінологію, ветерани та їхні близькі називають цей процес саме “боротьбою”, “війною”, “вигризанням”:

“З початку лікування я отримував премію в розмірі 30 тисяч гривень та зарплату на той час 17 тисяч. А зараз борюсь за відшкодування грошей за період лікування, де повинні були платити по 100, а виплачували по 30” **(Ярослав, 1996 р.н., оператор лінії харчової промисловості, вогнепальне поранення)**

“А ми зараз ще чекаємо перерахування заробітної плати, бо вони в перші чотири місяці нам нараховували, як положено, так би мови-

ти. А потім (...) вони почали нараховувати йому тільки 30 тисяч чи що (...) Я зв'язалася з фінансовим відділом, вони мене трошки слали (...). Я їм надсилаю документи, він мені каже, фіндір там їхній: "Це так, але в нас немає чіткого розуміння, як нараховувати ці зарплати, я от дізнаюсь, які документи потрібно". Я кажу: "Ну дізнайтеся". По факту зараз вони нам сказали: "Надішліть нам ваші випуски", хоча ми все надсилали завжди вчасно всім по 300 разів, мабуть, а надіслали ще раз. От вони знову мовчать, ніхто нічого не каже. Сьогодні попросила чоловіка дізнатись, як там справи. Бо в принципі там виходить мабуть ще тисяч 100 вони повинні нам нарахувати. А якби, знаєте, я тільки вийшла на роботу, і я небагато буду заробляти, і реабілітації всі, ще не зрозуміло скільки ми не зможемо взагалі. Ну він не зможе працювати. І в нас мала дитина. То я не планую їм подарувати ці кошти (...). Так, це нам відповіли стосовно виплат, що перерахують. Там нам треба перерахувати з січня. Вони написали, що перерахують нам з лютого (...) Ми подамо свій запит для нормального і правильного нарахування (...), пояснити я можу тим, що вони намагаються максимально зекономити бюджет. Але я все одно буду писати і робити все, щоб нам виплатили все правильно (...). Я вже писала, що ок, я така, а багато хто не знає законодавства і не може за себе постояти" (**Надія, 1988 р.н., дружина Анатолія (1988 р.н., начальник фрезерувального цеху, важке поранення)**).

Поширеною практикою серед ветеранів та їхніх родин є наймання юриста для допомоги з отриманням виплат, адже самотійно розібратися в усіх тонкощах цього бюрократичного процесу буває складно, і пораненим може бракувати інформації для ефективного відстоювання своїх прав:

"Що стосується компенсації, я найняв адвоката, який цим займається" (**Борис, 1986 р.н., збиральник меблів, контузія і МВТ**).

"В частині також подав документи на Огд, але хотів ще рапорт написати на відшкодування за невикористане забезпечення, але некомпетентні, не допомогли нічим. Потрібно консультиуватись з юристом, як правильно скласти цей рапорт" (**Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія**).

Утім тут важливо згадати про етичний аспект стосунків із військовою частиною. Деякі поранені та їхні родини бояться нашкодити воїну такою боротьбою за права, адже є ризик погіршення ставлення з боку керівництва і зумисного застосування бюрократичних перепон в ситуаціях, де воїну може знадобитись неформальна допомога від частини:

"Сьогодні телефонували з Києва, представились співробітником гарячої лінії, наче Міністерства... наче для уточнення інформації стосовно затримки виплат. Знову перепитали все День сьогодні

не своя, не можу місця собі знайти. І ще мені здалось, а, може, почулось, що дата, коли він заступив на позицію не правильно вказана (заступив 19, а записали 17)... Я переживаю, щоб з цим проблем не було... І взагалі переживаю, чи своїми зверненнями не нашкоджу чоловіку... В плані, це ж будуть нервувати в частині. Я не переживаю за їх настрій, я переживаю, щоб на ньому не зірвались.... Так якщо розібратись, то він мав би жити у в/ч, а він дома (але це ж розпорядження командира). Я вже не розумію, чи це законно, ми ж не писали і не підписували нічого, що будемо перебувати дом.а Я за це нервую... щоб зі злості його не забрали та не поселили десь у лісі... Спочатку не ставилось запитання виплат. На першому плані було стабілізація стану, лікування, реабілітація. Деякі заощадження були. Друзі трохи зібрали на реабілітацію. Знеболюючі передавали друзі із-за кордону А вже коли пройшли всі етапи, звернулись з рапортом. Відповіді не отримали. Після ВЛК, коли вже рішення було на руках, знову написали рапорт. Вже коли чоловік отримав 500 грн (як виведений поза штат), почав хлопців розпитувати, так у більшості у всіх така ситуація. Тоді я і по проханню чоловіка звернулась на гарячу лінію. Коли ми принесли у медроту рішення влк, потрібно було у зводній роті відмітитись, то там командир йому на словах сказав. Я присутня не була. Але існує група в Signal, де всі ці хлопці після ВЛК, і командир пише відомості, коли кому з'явитися і т.д. Там хлопці закидують його запитан-

нями, але відповідей немає. Це може бути незаконно, правда? А з другої сторони, він же непридатний до військової служби на 6 міс., але, по факту, дієвий військовий Маразм..... В самій державі немає врегульованих дій, от і немає відповідей... Виходить, що сама держава не розуміє, що з ними робити. Алгоритму дій немає, але маєш завжди лишатись в тонусі, бо якщо щось зробиш, що їм не сподобається, то знайдуть, за що покарати... Таке в мене складається враження. Я вже сама трохи схожу з розуму... От ніколи не думала, що так тяжко жити в постійному режимі очікування, тай ще така «не определенность» **Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**

Отже, чимало наших співрозмовників нарікали на проблеми з державними виплатами. Для воїнів вони сприймалися не лише як фінансова винагорода, а й як репрезентація вдячності держави і військової частини, на яку ветерани заслужили своєю працею.

Тому несвоєчасність виплат, їхнє зменшення або відсутність воїни бачили як образу власної гідності, і були готові боротися за відновлення справедливості

Зазвичай проблеми з виплатами траплялися на етапі лікування, зокрема через несвоєчасне отримання від частини довідки про обставини травми, і відповідно меншу додаткову та одноразову грошову допомогу. Також подекуди виплати надходили у меншому об'ємі або взагалі припинялися без пояснення причини. У таких випадках воїни та їхні родини нерідко зверталися до юристів задля фахового супроводу в комунікації з військовою частиною та державними органами.

2.7. МСЕК: документи і бюрократичне чекання

Одним з етапів взаємодії важких поранених з державними службами є МСЕК (медико-соціальна експертна комісія), коли їхнє поранення призвело до інвалідності. Комісія проводить медико-соціальну експертизу для встановлення: групи інвалідності (I, II, III група); відсотка втрати працездатності; потреби в протезуванні тощо. Довідка МСЕК також стає підставою для нарахування одноразової грошової допомоги й оформлення інших соціальних пільг для ветерана з інвалідністю, отримання відповідного ветеранського статусу в рамках чинного законодавства.

Для того, щоб пройти МСЕК, ветерану потрібно спершу отримати направлення, далі пройти медичне обстеження, пройти ЛКК (лікарсько-консультативну комісію), отримати від ЛКК заповнену форму, передати її до МСЕК (або лікар це робить самостійно), і зрештою протягом 5 днів комісія повинна видати довідку зі своїм рішенням.

Наші співрозмовники часто порівнювати досвід ВЛК і МСЕК, наголошуючи на тому, що це дуже схожі процедури. Як і ВЛК, МСЕК в середовищі ветеранів має не найкращу репутацію. Зокрема, цей орган має славу найбільш корумпованого, хоча особистого досвіду, коли від поранених хтось вимагав хабаря, наші співрозмовники не мали.

Слід зазначити, що воїни та їхні близькі ретельно зважують свої шанси на отримання офіційного документу про засвідчення інвалідності перш

ніж подавати документи до МСЕК, адже, маючи попередній досвід ВЛК і роботи інших державних служб, вони прагнуть бути впевненими, що проходження такої тривалої бюрократичної процедури дійсно вартуватиме всіх витрачених на неї зусиль: “Для себе я прийняла рішення, що подаватиму (чоловіка на МСЕК), а там на все воля Божа. Травматолог сказав, що до групи інвалідності він належить, і доцільність проходити МСЕК є” (**Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)**). Також ветерани та їхні рідні завчасно можуть дізнаватися про додаткові підстави для призначення вищої групи інвалідності: “Лікарі порадили за рік частіше проходить лікування в стаціонарі, щоб вони змогли надати 2-гу групу, так як хвороба підпадає” (**Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія**).

Якщо головне слово, яким ветерани описують ВЛК – це “черги”, то для МСЕК головне слово – **“ДОКУМЕНТИ”** і його синоніми “папірці”, “бумажки”, “бюрократія”, “папки”:

“Займаємось все тим же, збираємо кожного дня папірці. Вже трохи стомилися. (...) Але нічого, тримаємось. Думаю ще трошки і вже подамо всі документи. (...) Сьогодні закінчили проходити всіх необхідних лікарів, подали всі документи травматологу. Далі він готує пакет документів і подає на розгляд спочатку ЛКК. Чекаємо.

Є можливість трохи перевести подих і відпочити. Раніше понеділка розгляду комісії не буде. (...) Чекаємо на МСЕК, сьогодні були у травматолога і запитували, як і коли. Він подав документи на ЛКК, чекаємо. Справи нормально. Завтра призначено ЛКК, а після буде передача документів на МСЕК” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ).**

Прикметно, що навіть чекання під час МСЕК поранені описують через слово “бумажки”: “Справи як завжди, очікую, кручу болти на нозі, очікую бумажки, пишу, копіюю, знов очікую)) Подав рапорт на МСЕК, очікую) Все нібито гаразд” **(Антон, 1986 р.н., рятівник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення).** Коли поранені описували свій досвід проходження МСЕК, навіть розповідь про черги вони розпочинали з інформації про зібрані документи:

“МСЕК також, як й ВЛК - черги, перенаправлення з кабінету в кабінет. Ще на медаваку мене категорично попередили, що всі папери, які мені дають в шпиталях, треба берегти оригінали як найцінніше. Сусіди по палаті розповіли про необхідність отримання розслідування про обставини поранення та відповідно додаток 5” **(Іван, 1972 р.н., робітник у сфе-**

рі монтажу та ремонту віконних систем з металопластику,, вогнепально-осколкове поранення).

Утім роздратування великою кількістю документів не означає відсутності роздратування, спричиненого чергами, просто після ВЛК розмір черги і тривалість проходження спеціалістів вже не сприймаються настільки гостро: “Я отримав направлення на проходження МСЕК для встановлення інвалідності. Сьогодні пройшов 3-х лікарів з запланованих, на наступному тижні планую закрити питання... Деякі лікарі у відпустці, а у деяких день розписаний був.. Тому, після ВЛК я думаю що це нормально” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).** А от кількість документів і незрозуміння їхнього переліку якраз є тим новим подразником, з яким поранені не стикались в інших установах.

Особливо ветеранів дратувало дублювання МСЕКом багатьох попередніх документів. Наприклад, попри те, що МСЕК визнає свідоцтво про хворобу, інформацію щодо заключень профільних лікарів у цьому свідоцтві, МСЕК не визнає і передбачає повторне проходження спеціалістів:

“Дуже багато непотрібних в умовах ведення бойових дій, довідок, що дублюють одна одну. Наприклад, в свідоцтві про хворобу (яке визнається МСЕК) є висновки всіх лікарів: хірург, травматолог, ЛОР, невропатолог, офтальмолог, невролог. Ще є результати інстру-

ментальних та лабораторних досліджень. Але, визнаючи документ в цілому, висновки цих фахівців не беруться до уваги, і майбутніх інвалідів женуть знову до профільних лікарів” **(Святослав, професійний військовий до 2019, важке поранення).**

Для багатьох ветеранів проблеми з МСЕК розпочинались, як і під час ВЛК, – з отримання направлення. За законом, його можна отримати лише через медичний заклад, але військова частина також може надати своє направлення з проханням провести МСЕК. Є три шляхи отримання такого направлення: від військової частини (якщо людина перебуває на службі), від ТЦК та СП (якщо людина звільнена зі служби або у відпустці), від сімейного лікаря після самостійного звернення.

Проблеми з отриманням направлення можуть виникати, наприклад, через небажання військової частини:

“Перше з чим стикнувся – то проблема отримати направлення від частини на проходження МСЕК. Його просто не давали, обґрунтовуючи тим, що то цивільна структура і жодного направлення військова частина їм надавати не може... Довелося все розкласти по нормативці, посваритися з начмедом, але після цього виявилося що є і бланки направлень, і все надається. В подальшому таких проблем у інших не виникало. Загалом доводилось пробивати на своєму прикладі лобом ту стіну, аби іншим потім легше було” **(Вадим, 1979 р.н., Рада профспілки залізничників і транспортних**

будівельників України, важке поранення).

В інших випадках проблема полягала у формі направлення, яка мала би бути уніфікованою, а насправді може різнитись у різних військових структурах:

“Забрав в частині направлення на МСЕК, зробили по якійсь іншій формі, не так як показали у ГВКГ (Головний військовий клінічний госпіталь), але може так теж працює, принаймні начмед запевняє, що саме так правильно. В ГВКГ, напевно, я не знаю, де ще є комісії, може, направлять кудись. Посварились, але направлення прокатило: “Тіпа ваш начмед що самий розумний що йому важко було нормальне направлення зробити?”” **(Олег, 1985 р.н., МВТ).**

Інша проблема могла виникнути, коли рідні воїнів з важкими пораненнями намагалися скористатися правом на заочне ухвалення рішення МСЕК про встановлення інвалідності:

“МСЕК проводили без нього (без сина) через скандал. Кажу: “Оже-ледь, мені потрібен спеціальний транспорт і ліфт. У вас є?” “Ні, - кажуть, - нема”. “Тоді, - кажу, - беріть висновки ВЛК”. Я взяла розширену форму по всіх лікарях, заключення і зробили ще на ВЛК КТ (де зазначили % ураження мозку, ранковий канал, розмір осколку і розмір титанової пластини). Хотіли дати на рік. Кажу: “А за рік кудись дінеться титанова пластина на пів лица?” Типу: “Ну ладно, на два роки”. Кажу: “Добре, хоч

так”” (Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ)).

Проходження лікарів для МСЕК також має свою специфіку, пов'язану з тривалістю заповнення численних документів, тому поранених, які обстежуються в цивільних лікарнях, попереджають, що необхідно бронювати для цього додатковий час лікарів:

“З приводу МСЕК: всіх лікарів проходив в поліклініці за місцем реєстрації (...). Після першого візиту попередили, що заповнення різних форм займає більше часу, тому при запису треба займати подвійний сеанс в супроводжуючого лікаря й в терапевта. Всі решта в відведені 15 хвилин вкладаються, бо в мене більше скарг немає” (Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).

Як і під час ВЛК, проходження лікарів для МСЕК вимагає знання неформальних правил поведінки. У деяких комісіях, наприклад, спрацьовує впевненість і безапеляційність, які пришвидшують роботу:

“В мене ця процедура зайняла 1 робочий день. Мабуть тому, що я внаглу лізла в кабінет і давала документи. Потім чекала за дверима, і через короткий час мені виносили вже готову роботу. Після чого я занесла у частину всі зібрані, завірені копії, щоб вони дозаповнили форму. Переді мною перевірили і сказали чекати дзвінка. Документи на МСЕК вони пере-

дають самі” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Утім головною специфікою проходження лікарів для МСЕК є настільки заплутана бюрократія, що часто самі лікарі не знають, які документи на якому етапі потрібні, а тому змушують пораненого постійно повертатись до лікарні:

“За час проходження попереднього огляду на МСЕК зрозумів одне: наші лікарі ще не дуже розуміються на порядку дій. Мабуть не багато нас таких, кого живим звільнили з зсу. Постійно треба доносити якість папери. Причому вони завжди зі мною в оригіналі й в копії, але лікар не знає, на якому етапі що потрібно, й постійно просить щось донести. Добре хоч без запису й черги мене приймає” (Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).

Слід також зазначити, що і під час проходження ВЛК, і під час проходження МСЕК, більшість спеціалістів заповнюють документи від руки, що займає багато часу, а також вимагає потім багато часу, щоб розібрати почерк, в інших лікарів, які з цими документами працюватимуть:

“Я чекав 1,5 години поки лікар викладе свою думку на папері, який неможливо прочитати від слова зовсім (...). Я витратив на травматолога сьогодні 1 год 43 хв.. Якби

більшість документів були у електронному вигляді, їм не довелося розбирати писанину один одного, та витратити час на написання твору по моїй хворобі...” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).**

Чимало поранених описують загальний досвід МСЕК як принизливий. Роздратування виникає ще на моменті проходження спеціалістів у лікарнях. Наприклад, поранених обурює, що в лікарнях не існує правила пропускати воїнів без черги, натомість існує неформальне правило, яке дозволяє лікарям “проводити” поза чергою “своїх”:

“Потім я вже будучи цивільним проходив МСЕК: що лікарі деякі, що люди, ну, всі до тебе ставляться байдуже. Сімейний лікар. Я там сидів по годину-півтори-дві чергах, я потім питаю в реєстратурі: “А взагалі до військових там, до ветеранів, до УБД, там мав би бути прийом без черг?”. “Ні, в загальних обставинах”, - кажуть. Ну прикольно, оце якось так пригнічує, потім вона своїх якихось там не знаю знайомих-незнайомих заводить без черг. А ти просто, як дурко, стоїш ще щось чекаєш. Я розумію, коли там недовго, там півгодинки там (...) Йолки-палки, ну, в інших установах якось воно дотримується цього, що військових приймають поза чергою” **(Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія).**

До того ж так само як і приміщення, де знаходяться спеціалісти ВЛК, приміщення МСЕК часто взагалі не обладнано для людей з інвалідністю,

що виглядає геть парадоксально з огляду на спеціалізацію цієї установи: “Ще зимою, коли син повернувся з Німеччини, ми їздили у міський МСЕК - другий поверх, ліфт відсутній. Так само обласний МСЕК - ще крутіші два поверхи. А там тільки старші люди і інваліди. Ось так у нас в Ужгороді думають за інвалідів (...) Проблеми тільки, як завжди, - черги, час, поверхи” **(Тарас, батько Івана, 2004 р.н., вогнепальне поранення).**

Досвід спілкування з комісією для деяких поранених стає окремим приниженням. Не всі описують МСЕК настільки негативно, однак важливо підкреслити, що досвід деяких воїнів є саме таким, тому важливо його зафіксувати:

“Я нарешті отримав папірець, де зазначено групу та термін «довічно»... Весь процес зайняв 3 години, усіх, кому переатестація або продовження та присвоєння, викликали на один час на 10 ранку та почали самостійно викликати за їхнім бажанням... Дуже погане відчуття, ніби у брудній білизні копирсався, не у своїй а чужій... Знову змусили показувати шрами та поранення, пояснювати, хоча це все написано, питали скільки уламків та саме дурне питання: що вас турбує крім поранення?.. Кричати хотілось просто, що ви, суки, принижуйте нас як можете... Я досі трохи спантеличений... Дуже неприємна процедура з моральної точки як для мене” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).**

Після подачі всіх документів настає період “чекання” довідки з рішенням МСЕК. Попри існування чіт-

кого терміну (5 днів) для її отримання, часто воїнів можуть просто забути попередити, що документи готові. До того ж у МСЕК нерідко вкрай погано комунікують про подальший алгоритм дій для отримання пільг:

“З МСЕКА так дзвінка і немає (мабуть, потрібно їхати) (...) Я сьогодні зайшла до них і запитала чи в/частина передала документи на комісію... І о да, чудо... вони є давно.... - «приїздіть завтра на 11 годину»(...) Маємо III групу інвалідності. Дали нам 4 папірця і по толку нічого не пояснили..... (...) Я сьогодні обганяла наші по районі пенсійні і совбези, а чоловіка відправила у фін/ частину, щоб відніс довідку на ОГД (довідку нам дали на МСЕК), так от її не прийняли. Він злий, нічого не можна спитати... Короче даремно їхав” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

В окремих випадках процедура отримання довідки може затягуватись, адже МСЕК має право повертати документи, якщо не виконано формальних вимог. Утім параметри цих вимог часто не чіткі, а документи, які годяться для одних державних установ, можуть не визнаватися в інших:

“МСЕК повернув документи, бо свідоцтво про хворобу - завірена копія. Звільнити й зняти з обліку - нормально за завіреною копією, а зібрати комісію МСЕКУ - оригінал треба. Три дні побратими з резервної роти обшук в стройовій

проводили - знайшли. Сьогодні вишлють, у вівторок друга спроба буде подати документи. Додаток диктофону на телефон встановив. Документи здав. Чекаю на коли призначать комісію (...). Більше залякували МСЕКом, ніж все насправді відбулося. Третю групу на рік призначили” **(Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику,, вогнепально-осколкове поранення).**

Ще однією поширеною проблемою є підвищення групи інвалідності для поранених. За законом, для них встановлюється група інвалідності на ступінь вище визначених законодавством критеріїв, але не вище I групи. Проте застосування цієї норми часто не дотримується представниками МСЕК, а поранені та їхні близькі не мають вдосталь інформації, щоб захистити права ветеранів:

“І взагалі прозвучала така фраза (на МСЕКУ), що заборонено користуватися цією постановою (підняття групи на рівень вище), тому що ухвалена була Порошенком... Наскільки це правда не знаю, бо це лише на словах. Короче, стосовно підняття на рівень вище без переогляду - не діє, не користуються, не говорять, не проговорюють навіть. Причина невідома!!!! Адвокати про це знають і не оскаржують таке, тому що немає закону, постанови за яку можна вчепитись” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

Рідні навіть можуть не знати, використана ця норма у довідці від МСЕК, чи ні: “Єдине, що цікавить, це те що я знаю, згідно закону, зараз військовим дають групу на ступінь вище від потрібної. То от сину дали 2 групу. То це вже з урахуванням цього закону чи ні? Чи потрібно оскаржувати щоб отримати 1 групу? Бо говорила ще відразу після поранення з адвокатом, то він казав, що має бути 1 група” (Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).

Отже, поранені часто порівнювали досвід МСЕК та досвід ВЛК. Після ВЛК МСЕК вже не так сильно їх “лякав”, адже вони були готовими до черг та бюрократії. Утім досвід МСЕК відрізнявся для ветеранів незрівнянно більшою кількістю необхідних документів та нечіткими переліками цих документів, адже часто було не зрозуміло, де можна подати оригінал, а де - копію, а також, який ще документ може раптом знадобитися і в скількох екземплярах.

Нерідко проблеми з документами починалися ще на моменті отримання направлення від частини, огляд лікарів навіть у цивільних лікарнях супроводжувався великими чергами, а сама комісія розташовувалася в необладнаних для людей з інвалідністю приміщеннях і в окремих випадках поводитись вкрай неетично щодо воїнів.

Попри чіткий термін для видачі рішення комісії могли виникати проблеми з комунікацією, коли вчасно не повідомлялося, що довідка вже готова, та й про подальший алгоритм дій щодо отримання допомоги інформація не надавалася в необхідному об'ємі. У багатьох ветеранів та членів їхніх родин проблеми виникали також через бажання скористатися правом на заочне проходження МСЕК або правом на підвищення групи інвалідності на один ступінь для воїнів. Комісії чинили спротив таким спробам.

Після звільнення за станом здоров'я воїни зобов'язані звернутися до ТЦК та СП за останньою обов'язковою бюрократичною процедурою – стати на військовий облік чи знятися з нього:

“Отримав наказ на звільнення та припис на постановку на облік у військкомат. Через десять діб маю отримати витяг з наказу про зняття мене з обліку у Вч. Сьогодні я нарешті був став на облік, та потім був знятий з обліку і виключений з військового обліку згідно наказу...” **(Анатолій, 1978 р.н., мобілізований, МВТ)**

Подальша взаємодія з ТЦК може відбуватися за умови, якщо поранений самостійно звернеться до цієї установи задля отримання статусу УБД. Наприклад, ветеран може прийняти таке рішення, якщо вважає, що з військовою частиною це оформлювати цей документ буде довше і менш надійно.

“Подав рапорт у частину щоб вони видали документи, що потрібні будуть для оформлення УБД. Бо самі убд вони не поспішають робити” **(Олег, 1985 р.н., МВТ)**.

“З цими УБД у багатьох проблеми якісь. Ну я планую через військову частину подавати. Через воєнкомат. Бо типу через частину довше і типу можуть відмовити. А як що через воєнкомат і всі документи є, то більше шансів і би-

стріше. Ну військові ж не знають, що вони там подають, а там кожен документ перевірити треба подивитися. Але теж таке чула” **(Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ))**.

Тут слід зазначити, що часто поранені з важкими травмами претендують одразу два статуси: “учасник бойових дій” та “особа з інвалідністю внаслідок війни”. Однак, за законом, якщо людина має право на пільги згідно з кількома підставами, слід обрати одну підставу для пільги. Тому ветерани користуються пільгами або як учасники бойових дій, або як особи з інвалідністю внаслідок війни. Для отримання другого статусу необхідно пройти МСЕК, і після цього людина отримує право на оформлення в Пенсійному фонді пенсії з інвалідності та інші пільги. Відповідно, якщо з певних причин один зі статусів отримати не вдалось, ветерани розраховують на пільги за іншим:

“Мотивація є. Завтра починаю боротьбу за отримання статусу УБД так як у статусі інвалід внаслідок війни відмовили. А так сьогодні був в ТЦК писав заяву на УБД” **(Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія)**.

Зазначимо, що не для всіх ветеранів перебування у статусі “пільговика” є комфортним, дехто цього соромиться або вважає, що є інші люди, які потребують пільги більше:

“Та він такий скромний, навіть в громадському транспорті плате, кажу доставай посвідчення. Каже не мені водія жалко, може, хай бабулю якусь візьме на льотне місце. Ще не звик до цього. Хай то може треба більше часу, не знаю” **(Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ)).**

Отримання статусу УБД може займати в поранених багато часу і вимагати численних документів, які часто доводиться додатково “вигризати” і “доносити”. Дехто з ветеранів вирішує зачекати з цією процедурою, доки вона не буде спрощена. Прикметно, що будь-який складний бюрократичний досвід ветерани порівнюють з ВЛК:

“Хочу отримати УБД і навіть не беруся за це, бо треба буде пройти щось типу ВЛК, тому чекаю можливості оформити все в електронному форматі” **(Петро, звільнений за станом здоров'я)**

З розповідей наших співрозмовників можна помітити, наскільки тривалі бюрократичні процедури перестали їх дивувати, а будь-які затримки чи проблеми з документами сприймаються радше як неприємна, але невіддільна частина процесу:

“Поки що УБД не маю, якраз в процесі оформлення. В принципі все нормально. Стикнувся тільки з однією такою перепорою. Подав всі документи через міський воєнкомат, не через районний, а через центральний міський. І, до речі, документи до комісій дійшли достатньо швидко. Десь там

2-3 тижні. Але документи вони завернули і завернули з тої причини, як було раніше: ти там подаєш всі свої БР (бойові розпорядження) (витяги). І вони вже дивляться, що ти там красавчик, воював, дають свій висновок, і потім військомат тобі робить посвідчення. Тобто я подав всі БР, а зараз наче вже треба подавати тільки одну. І я подав всі, в той момент, і вони завернули всі документи. Зараз треба перероблювати, вони перероблюються, щоб там була одна БР, щоб все було для них чотко. Це мабуть одна причина, з якої могли їх повернути, наскільки я собі розумію (...). Документи перероблені, але ще не подавав. Треба підпис важного начальника якого вічно на місці нема. Думаю там все буде ок, хлопці з бригади допомагають у цьому питанні” **(Андрій, 1993 р.н., звільнений за станом здоров'я).**

Однак і тут можуть виникати ситуації, які вимагають активного втручання і відстоювання своїх прав, адже для воїнів та їхніх родин йдеться не лише про пільги, а й про гідність. Як і в інших подібних випадках наші співрозмовники вживали тут терміни “війна”, “бійня” тощо:

“О, це два дні в мене була бойня у обласному воєнкоматі. Свого я добилась. Подадуть на УБД, перепишуть своє професійне необґрунтоване зауваження (...) Я розкажу, що відбувається 1. Подали в міський воєнкомат всі бумажки за вимогою (там все ок). Міськ воєнкомат передає в обласний... В обласному починають вивчати - повернули документи до міськ

воєнкомату. Короче, почали маніпулювати типу - матеріали справи. Кажу: “А покажіть мені, де написано всі матеріали справи?” Кажу: “З вашої радянської логіки виходить так: якщо ти отримав поранення, ти повинен нести 100 довідок, якщо не отримав - то одну довідку. Де логіка? Це як називається?” Каже мені: “Такі вимоги”. Кажу: “Покажіть вимоги, з яких підстав?” Починаємо розбиратися. “Чи виконані з нашого боку вимоги?” “Виконані. Я вирішив перестрахуватися”. Короче, сьогодні зранку дзвонили з міськ. воєнкомату, вибачалися за інцидент. Наче як сьогодні відправили документи на комісію у ТРО Схід. І от щоб відправити документи до ТРО Схід, треба було подати в міськ. воєнкомат, той в обл. воєнкомат, а ті - в ТРО Схід після місяця перебування у них справи. Питання: чого все так складно? Радянський союз. Тепер основне, щоб документи не згубилися. Це реальний жах і Радянський союз. Чому це не зробити онлайн? Шоб не згубилося 100%? Шоб виключити людський фактор і маніпулювання?” **(Марина, 1984 р.н., наразі не працює, мати Володимира, (2005 р.н., студент, ЧМТ)).**

Після подачі документів на УБД очікувано настає період чекання. Наразі визначені терміни щодо видачі УБД не дотримуються, тому від подачі до отримання УБД може проходити не один місяць:

“Сьогодні нарешті віддали документи в військкомат, через 1,5 місяці приблизно мають зробити УБД” **(Вероніка, донька Миколи,**

1973 р.н., плавильник металу, вогнепальне поранення).

“УБД вже чекаю 8 місяців” **(Борис, 1986 р.н., збиральник меблів, контузія і МВТ).**

Дехто з ветеранів приймали рішення розпочати боротьбу за пришвидшення отримання документів, адже мали необхідність швидше скористатися пільгами:

“Якби ви знали, скільки образ і приниження я вислухала від працівників військомату при намаганні оформити статус УБД. Цей же військомат ми захищали з 24 лютого 2022 року!!! Була у керівника відділу соцзахисту Київського РТЦК та СП (знову образи..), дзвонила в Міноборони, нічого не змінюється. Статус УБД мені потрібен, щоб перевести доньку на безкоштовне навчання в університеті, бо зараз не працюю, підробляю, але того замало. Якщо і далі будуть тягнути з його наданням, то донька вже і університет закінчить (...). Я надала усі документи, які від мене були необхідні. Військкомат мав оформити витяг з журналу бойових дій. Проте працівник відділу кадрів спочатку сказав, що нам убд «не положено», бо ми не бачили в приціл ворога. І що взагалі немає інструкцій. Потім працівник військомату після отримання мною довідки про безпосередню участь сказала мені самостійно збирати витяги з наказів. Що я повинна їх шукати, але де - невідомо. Щоб я читала законодавство... І взагалі вона не хоче!!! цим займатись! Після моїх багаторазових кон-

сультатій з юристами, написанням рапортів і т.п. вони прийняли в мене документи. Але повторюється, як з ВЛК. Кажуть прийдіть за два тижні і ніякої інформації, окрім відвертої брехні (я перевіряла це особисто у міському військкоматі) немає. Що треба мені «вчитися чекати?» (Наталя, 1972 р.н., біолог, комісована за станом здоров'я).

Отже, після звільнення за станом здоров'я поранені знімаються з обліку в ТЦК та СП. Це остання обов'язкова бюрократична процедура в процесі звільнення. Окрім того, до ТЦК та СП ветерани можуть звернутися для оформлення статусу УБД.

Як і інші державні послуги, що ними користувалися поранені з моменту лікування, оформлення статусу УБД вимагало від них готовності до бюрократичного чекання та нерідко супроводжувалося численними “проблемами” з документами, задля отримання яких доводилося робити додаткові запити до військової частини, що теж вимагало часу і зусиль

Зважаючи на те, що передбачені законодавством терміни для надання статусу УБД не дотримуються, поранені стикалися з багатомісячним його очікуванням без можливості отримання жодної релевантної інформації щодо часу такого очікування.

2.9. Пільги: гідність, черги, документи

Після завершення всіх процедур зі звільнення ветерани переходять до взаємодії з державними службами для оформлення пільг або ж пенсії.

Пільги різняться залежно від того, який статус має ветеран – УБД або особа з інвалідністю внаслідок війни. Кожна з цих категорій забезпечена пільгами, однак їхній перелік може різнитись. До того ж, як ми вже зазначали у попередніх розділах, за законом, можна користуватися лише одним пільговим статусом, тому поранені за умови наявності обох, обирають той статус, який має найбільш релевантні пільги саме для них і для їхньої родини.

З поміж іншого це пільги на житлово-комунальні послуги, знижка на оплату за користування житлом, забезпечення житловою площею осіб, які потребують покращення житлових умов, знижка вартості палива для осіб, які проживають в будинках без центрального опалення, безоплатне отримання ліків та зубопротезування, безкоштовний проїзд, ремонт жилих будинків і квартир, пільги зі сплати податків, пільги дітям ветерана для здобуття освіти тощо. Однак попри такий великий перелік інформації щодо видів цих пільг, а також процедури їхнього отримання ветеранам та членам їхніх родин критично бракує:

“Не розумію поки, які є пільги, треба читати, з’ясовувати. Можливо звернуся до нашого ЦНАПу, може там щось пояснять” (Наталія, 1975 р.н., фахівець соціальної

служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).

“Як виявилось, військовий на службі має право на цивільну пенсію по інвалідності. Не дуже розумію, скільки це в грошах, але сам факт. Навіть подумати не могли. Підказали у ЦНАПі” (Ірина, 1977 р.н., масажист, дружина Леоніда, 1980 р.н., (майстер з виготовлення меблів, важке поранення)).

Як і з багатьма іншими державними послугами, пільгами ветерана часто теж займаються його або її рідні, які збирають інформацію в Інтернеті, а також особисто приходять до державних установ, щоб розібратись, які пільги існують, де їх можна отримати, і що саме для цього потрібно. Слід також наголосити, що для деяких воїнів процедура отримання пільг є принизливою, адже для цього доводиться ходити по установах, чекати в чергах і наполягати на праві отримання пільги:

“Але ці всі установи, які йому потрібно обійти, це щось. Беру день відпустки, спробую сама взяти це все. Для нього це все дуже принизливо. Він каже: “Ніби ходжу і випрошую щось, жебракую” (Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., кадровий військовий, важка травма кінцівки і контузія).

Якщо статус УБД можна отримати через ТЦК, то для отримання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни слід звернутися до Управління праці та соціального захисту (далі – соцзахист або совбез). Щоб отримати такий статус, поранений(а) має перед цим пройти МСЕК та мати відповідний висновок про ступінь інвалідності та відсоток втрати працездатності. Однак і на цьому етапі нерідко виникають бюрократичні проблеми: або з документами, або з формальними умовами, такими як прописка. При цьому члени родин поранених скаржились на те, що ніколи не відомо, який саме документ може знадобитись в якому з кабінетів, і який саме вигляд він повинен мати:

“В той же час в ТЦК мені сказали обратиться в соцзабез за статусом інвалід внаслідок війни. Там мені відказали: не таке ВЛК та довідка МСЕК” (Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія).

“В соцзахист ще не потрапили. Хочемо сьогодні ще потрапити, там потрібно замінити посвідчення УБД на інваліда війни і оформити протез на ногу, можливо, ще щось (...). В соцзахисті стикнувся чоловік з проблемою: по місцю проживання йому не можуть оформити посвідчення інваліда війни, лише по прописці. Він прописаний на Батьківщині в Чернівецькій області під румунським кордоном. Людина не може толком ходити, не те щоб їхати десь 600 км. оформляти це посвідчення. Він військовий, все життя прослужив в Житомирській бригаді, можна сказати, й прожив тут, а виявля-

ється ще ця приписка має роль. Стосовно протезу: ні, ще потрібно взяти довідку, що він фактично тут проживає, тоді випишуть, ніби з цим проблем нема. А от сам документ видають лише по місцю реєстрації (...) Думаємо [їхати], але точно не зараз ще, бо не в змозі фізично. Або просто приписатися тут, ще не вирішили. Так, і дешевше)))))) (...) Запропонували зібрати пакет документів і відправити їм поштою (...) Як тільки буде все на руках відразу відправимо. Складно, так як чоловік сам не в змозі, я на роботі, а тут потрібно їхати особисто і брати документи (...). Можливо, одну якусь довідку зроблять в частині, тільки поїхати забрати, а от з іншою проблема - потрібно їхати в соцзахист знову (...). Складний процес, але можливо зробити, хоч і довше. Тут по місцю проживання вже б досі отримав це посвідчення” (Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).

“Після цього ми звернулись в совбез – тут роблять саме посвідчення. В нас не взяли жоден документ, так як не було додатка 6. В цьому додатку вказується, що чоловік приймав участь в бойових завданнях. Тобто додаток 5 – обставини травми, які отримав, захищаючи Батьківщину, і посвідчення учасника бойових дій – мало... Потрібен ще якийсь додаток 6. Сьогодні чоловік поїхав по цей додаток. Завтра ще будемо повертатися... Я вам більше скажу: совбез у нас візьме ці документи, а потім ми їх маємо завести в область... (...)

Загалом справи норм, отримали посвідчення інваліда війни, пенсію нарахували 5 тис.з копіями” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Багатьох ветеранів та їхніх близьких дивувало, що у випадках, коли ветеран вирішує отримувати пільги як особа з інвалідністю війни, посвідчення УБД здається:

“Здали документи на посвідчення інваліда війни, а посвідчення УБД буде здавати. Термін виконання до 30 діб” (Тарас, батько Івана, 2004 р.н., вогнепальне поранення)

“До документів, які збирає совбез, входить оригінал посвідчення УБД. Ми його маємо віддати. Нібито в архів на зберігання, тому що буде посвідчення особи з інвалідністю внаслідок війни. Так, це логічно. Але... УБД дається безстроково, а інвалідність дали на 1 рік, і якщо через рік не підтвердять, то прийдеться поновлювати УБД. Для чого такі ускладнення?????” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Після отримання посвідчення особи з інвалідністю внаслідок війни поранені отримують можливість звернутись до Пенсійного фонду для оформлення пенсії по інвалідності. На цьому етапі в багатьох виникали проблеми через незнання процедури

отримання пенсії, наприклад, необхідності для цього отримання подання від ТЦК або наявності оригіналів певних документів. Кілька разів наші співрозмовники називали оформлення пенсії “квестом”, наголошуючи на заплутаності процедури:

“В мене новий квест. Як дістав цей совок. Мені на МСЕК сказали звернутися через два тижні до пенсійного фонду військовослужбовців. Я знайшов номери й зателефонував - з'ясовується, що я мав з ТЦК подання отримати. Прилетів до ТЦК - дівчина, яка цим займається, вже десь пішла (14-00). Приймає вівторок, четвер, але в наступний вівторок її не буде.... Ха ха ха. Схоже пенсії раніше вересня я не отримаю” (Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).

“Чоловік майже через день ходить в пенсійний носить довідки(((Сердиться (...). Він сам ходить туди, але проблема в тому, що кожен раз щось інше потрібне” (Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).

“Подав заяву в пенсійний фонд, де мої документи оказались на розгляді в Донецькій області, і там також відмова - до 2001 року виключили стаж (не таке заповнення), хотя підприємства були державні. Далі в квітні в соцзабез подав заяву на пособие - так до сьогодні нічого. Так зробив ви-

сновок державі ти не потрібен. Но на війну за добу оформлюють. По УБД теж тиша” **(Денис, 1974 р.н., МВТ, контузія).**

“Увага, дуже важливо!!! Свідоцтво про хворобу оригінал й додаток 5 (про обставини поранення) нікому не давайте!!! Зробіть кольорові копії (здебільшого прокатує), або завірені нотаріально. Бо МСЕК потребував оригіналу, а тепер пенсійний потребує оригіналу. От й незрозуміло кому більше оригінал дати (...). Віддав...зараз з нотаріусом визволяю” **(Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).**

Крім того, через брак поінформованості в наших співрозмовників виникали проблеми з термінами нарахування пенсії:

“Так, все добре оформив собі пенсію. Сказали через три місяці чекайте. Все одно якось не дуже логічно з боку держави, за яку я воював і став інвалідом. А на що жити три місяці місяці? (...) Немає здоров'я хоча б на якусь роботу. Оті тут питання: а де держава? Скільки там в нас зараз депутатів ото-то всіх би 400+ спиногризів на передову, може, щось би і покращилось” **(Роман, 1988 р.н., ЧМТ).**

Отже, оформлення пільг і пенсії стають заключним етапом взаємодії поранених та їхніх близьких з державними службами. На цьому етапі, так само як і на інших, виникають численні проблеми, пов'язані з браком

інформації. Нерідко процес подання документів займає чимало часу, вимагає тривалого збору документів і багаторазової фізичної присутності ветерана або членів його чи її родини у державних установах.

Для ветеранів така процедура є не просто незрозумілою, а й принизливою.

Розділ III

Повернення: «Це свій інший, світ де ти не такий як усі»

фото: Данило Павлов/Reporters

Повернення до цивільного життя для поранених ветеранів відбувається дуже поступово. Спершу вони проходять через перехідну зону – період лікування, – потрапляючи з фронту не додому, а до медичних лікувальних закладів. Опісля для ветеранів настає період реабілітації, який також передбачає перебування в лікарні. Таким чином, протягом цього періоду воїни взаємодіють з цивільним життям фрагментарно, лишаючись здебільшого ізольованими від цивільних (крім медперсоналу). Вдома поранені опиняються вже після звільнення, тоді ж відбувається їхнє повноцінне зіткнення з цивільним життям і адаптація до цього життя.

Зазначимо, що у цьому розділі ми фіксуємо самий початок повернення до цивільного життя, адже матеріали дослідження збиралися в режимі реального часу в процесі звільнення та одразу після звільнення, тому ми можемо відтворити емоції та повсякдення ветеранів лише на перших етапах адаптації.

3.1 Цивільне життя: перші контакти

Досвід фрагментарних контактів з цивільним життям на пізніх етапах лікування та реабілітації має важливе значення для подальшої адаптації ветеранів.

Ветерани з пораненнями після поїздок до міст наголошують на браку відповідної інфраструктури

Особливо детально проблемами, пов'язаними з пересуванням пораненого ділилися їхні близькі, на яких зазвичай була покладена логістика, і які докладали дуже багато зусиль для того, щоб забезпечити своїм рідним хоча б мінімальний комфорт і відчуття “нормальності” під час таких поїздок:

“В сб-нд немає реабілітації, а лежати в шпиталі чоловік не хоче (маленька палата, їх троє - незручно). Для підняття бойового духу намагаюся його десь висмикувати максимально, десь їхати або гуляти, наскільки це можливо, або просто приїхати і сидіти на лавочці, але не в палаті. Львів - чудове місце, можна багато чого побачити, цікаві заклади, але зіткнулися з такою великою проблемою - виїхати в центр на візочку. Кусючі ціни на таксі. Витратили години 2, щоб в центрі Львова біля Площі Ринок знайти заклад, в якому, по-перше, не

було б сходинок, щоб заїхати на візочку, по-друге, щоб двері відкривалися нормально, або була можливість їх розширити, і туалет (візочок не влазить, вузькі двері, маленька площа приміщення). Чоловік не може надовго виїхати нікуди, тому що елементарно не зможе сходити в туалет (...). Складно знайти інформацію про портали, де є місця, де людям а візочку було б зручно проїхати (...). Іноді офіціанти готові допомогти, але це настільки принизливо для чоловіка, який все життя сам вирішував ці проблеми і був незалежним, що чужі люди будуть торкатися, нести його невідомо як, тобто це психологічні проблеми (...). Чоловік каже, що в психологічному плані, коли тебе несуть - це те саме, коли тебе незнайома людина бере за руку, за спину, обійме. Коли хтось торкається візочка, піднімає його і несе, цей візочок є особистим простором,

це особисті кордони людини, це його стан на зараз. Мій чоловік негативно сприймає, коли його хапають, коли наполегливо хочуть допомогти” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Наші співрозмовники чимало рефлексували з приводу реакції цивільних людей на їхній зовнішній вигляд після поранення, особливо на протези. Часто їх засмучували брак емпатії та делікатності:

“Багато гуляю містом, і дуже часто помічаю, як люди ховають погляд або відвертаються. Або де-хто витріщається на протез, що теж не дуже приємно. Загалом, люди в більшості поводяться, як малі діти, не соромлячись і нахабно. Це дратує, бо відчуваєш себе немов злочинцем. Я у Львові вже півроку, і за весь цей час, що я тут ходив, до мене підійшли і щось сказали буквально 6-8 людей. А бачив я десятки тисяч. Через це багато хто після поранення уникає контакту із соціумом, починає пити, заганяється в депресію. Це насправді величезна проблема, яку звичайні цивільні люди можуть, але не хочуть вирішити. Ех, насправді важко сказати, що хочеться. Хоча б розуміння якогось. Щоб бачили в тобі перш за все людину, військового, а не каліку. Бо з одного боку неприємно, коли витріщаються на протез всі люди, яких зустрічаєш. Але також, коли їду в транспорті, то часом люди наче умисно не помічають мою травму й не уступають місце. А

мені довше 10 хвилин стояти боляче. Тому перш за все хочеться розуміння, і тоді, відповідно, люди знатимуть що і як робити” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

“На ногу під гільзу вдягається силіконовий лайнер з піном/штифтом, який має попасти в замок і тримати весь цей протез на собі. Нога в силіконі пітніє. Ідемо ми собі парком, а лайнер вже аж хлюпає усередині водою. Богдан підходить до найближчої лавочки, на якій розсілась одна тітонька і розставила свої пакетики з полуницею на всю лаву і перекурює, бо заморились... Баче, що ми підходимо, але посувати пакети не збирається. Тоді я показово їй кажу: «Вибачте, нам ногу перевдягти треба!!!» Вона здивовано посувається... Син відстібає ногу, знімає лайнер, я виливаю рідину в клумбу, дістаємо кожен зі своєї сумки по рушничку - він витирає куксу, я - лайнер, він перевдягає це все знову, як потрібно. Навпроти сидять бабці, очей не зводять. Ззаду йшов собі дядько, пив напій, зупинився, ніби щось робить. Во картина!!! Де таке ще побачиш, щоб ноги серед дороги перевдягали-безкоштовне шоу!!! Я всім їм кивнула головою, що у нас все нормально! Але не для того, щоб їм відзвітувати, а для того щоб їм показати: я вас бачу, не треба так уважно втикатись в це дійство! Ми встали і пішли” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

Окрім відверто неделікатної поведінки цивільних людей, воїни часто на-

рікали на те, що поведінка цивільних не відповідає ситуації війни. Особливе роздратування викликали цивільні чоловіки, для яких життя через війну не змінилось і які продовжують робити все те, що вони робили і раніше:

“Чоловіка останнім часом дуже тригерять накачані, спортивні хлопці, яких повно у Львові, які попивають латте на мигдальному і “живуть наче немає війни» (це цитата від чоловіка). Так, у Львові кількість молодих хлопців набагато більша ніж в Києві. Тут всі кафешки у центрі просто переповнені (...). Я все розумію, і ми ходимо на вихідних у кафе, але поведінка має бути не такою зовсім. Таке враження, що людям зовсім все одно, що відбувається за сотні км від них (Катерина,

1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

Також ветеранів обурювала відсутність належної, на їхню думку, поваги з боку цивільних людей як до ситуації війни, так і до їхнього власного авторитету:

“Мав нещодавно неприємні конфлікти із людьми на рахунок носіння дітьми військової форми та власне російського язика. Оці дві речі дуже тригерять, не можу втриматися, аби не зробити зауваження. От тільки люди зачасту реагують негативно, мовби хто я такий (...). Соціальна несправедливість - однозначно відношення цивільних. Ніщо так не тригерить, як невдячні та проблемні люди (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

3.2. Родина як інструмент адаптації

Після повернення ветерана додому, його або її рідні найчастіше стикаються з важким періодом його або її психологічної адаптації. Зважаючи на те, що більшість поранених не отримують вчасно фахової психологічної допомоги, часто вони перебувають після лікування у хиткому емоційному стані. Це стає великим викликом

для їхніх близьких, які не завжди розуміють, як допомогти рідній людині і як знайти з нею спільну мову:

“Стосунки з родиною погіршилися у всіх, кого знаю... Пристосуватися до нового складного характеру в/с не всім вдається, і багато знаю сімейних пар, які розлучили-

ся після 10 денної відпустки в/с...” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення)**

“Найважче в стосунках - це його психологічний стан. Він намагається не згадувати, а я не питаю про військові ситуації. Але бувають моменти, коли подзвонять побратими з важкими новинами, і ти не знаєш, як йому допомогти” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

“Родині важко звикнути до поведінки військового. Вони й хочуть зрозуміти його, а не виходить і не вийде. Бо це вже рефлекс, воно виробилося, тому треба звикати до цього, а не одразу намагатися виправити. Треба час” **(Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).**

“Чоловік нервовий, всі і все його бісять...З дітьми, особливо з меншою не хоче залишатися (вона у нас дуже активна, і все її цікавить). І на роботу ніяк не можу вийти... так як він не буде з дітьми. Втікаю на город... Вже там немає що робити, але йду щодня” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

“Зараз стараюсь тримати себе в руках, не зриватися (важко), але наслідки після зриву, м'яко кажучи, неприємні. Тому краще перетерпіти. Це вже битовуха - свої

плюси і мінуси” **(Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ).**

Великою проблемою також стає адаптація воїнів та їхніх родин не лише після досвіду бойових дій, а й до отриманої інвалідності. Цей період може проходити дуже непросто, адже поранені в не завжди стабільному емоційному стані переживають одночасно значні фізичні незручності і часто не мають можливості реалізувати свої базові потреби без допомоги близьких:

“Це дуже травматично бути гіперзалежним. Мені здається, після самого поранення, це найбільша травма” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)**

Така вимушена несамостійність погіршує і без того хиткий емоційний стан ветеранів і провокує численні сімейні конфлікти:

“Ми дуже довгий час провели у лікарнях по різних містах. Майже 10 місяців... Тому зараз в нас етап звикання..звикання в побутовому плані. Іноді ричимо один на одного. Наприклад, я, як завжди, ставлю гель для душу на полицю (де він завжди був), а коли чоловік приймає душ, він до нього не може дістати. І в таких дрібничках іноді виникають конфлікти... Бо і він, і я ще не зовсім звикли до побуту після поранення. Коли він не може зробити щось незначне через ампутацію, він іноді надто грубо може відреагувати... Це ображає. Потім, звісно, він вибача-

ється (...). Найприємніше, що він повернувся і живий... Як би складно не було, він вдома” (**Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)**)

Важливо розуміти, що з моменту повернення пораненого з інвалідністю додому, сім’ї починають вчитися спільно будувати свій новий побут, який у більшості випадків змінюється назавжди. Деякі наші співрозмовниці описували цей побут досить стримано:

“Мій чоловік повернувся з війни інвалідом, тому для мене найважче звісно є ведення всього господарства самій, та і тепер у зв’язку з тим, що він не може ходити додалися ще обов’язки пов’язані з тим що треба йому допомогати робити якісь прості речі, які звичайна людина може зробити сама. Та я вже до цього звикла))) Найприємніше те що він вдома і живий!!!” (**Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (доброволець, МВТ).**)

Інші ж були готові ділитися навіть дрібними побутовими деталями, щоб спробувати максимально повно описати, як же це насправді – бути рідною людиною пораненого воїна:

“Я дуже втомилась від всього цього тягаря, який ліг на мої плечі... (...) Наприклад, щоб його покупати мені треба прибрати з ванни всі мої баночки, відра з водою, постелити рушник на дно ванни, поставити маленький стілець, допомогти йому залізти в ванну, піс-

ля того як він покупається, треба допомогти йому вилізти з ванни, помити стілець, віднести його на балкон для того, щоб він висох, потім попрати рушник, вивісити його сушитись, поставити на місце всі мої гелі-шампуні... І це тільки один із прикладів, а так майже у всьому, треба налити води в бутилки, чи принести-подати щось, бо поки він пересяде в візок витратить купу часу та енергії, мені іноді здається, що ця біганина ніколи не скінчиться... Я дуже хочу, щоб все було так як до війни, хочу відчувати турботу, хочу відчувати себе жінкою, а не ломовою конякою, хочу просто лягти і нічого не робити, нікого не чути...” (**Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валерія, 1976 р.н. (МВТ)).**)

Проте попри емоційні та фізичні труднощі після повернення пораненого додому саме родина найчастіше є основним джерелом його або її підтримки. На цьому наголошували практичні всі наші співрозмовники, стверджуючи, що час з родиною – це завжди “приємно”. Також ветерани підкреслювали, наскільки вони цінують повагу, розуміння та делікатне ставлення до себе з боку рідних:

“Найважче - стати таким, як був до війни в стосунках. Найприємніше - те, що тебе приймають з повагою” (**Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).**)

“Питання пост-армійської адаптації, коли тебе може «крити» якийсь час на цивілці. І тільки

родина та якась внутрішня сила виводить війну з голови і змушує трохи перемикається” **(Петро, звільнений за станом здоров’я).**

“Чоловік почав більше цінувати час проведений з родиною, раніше весь час була робота. Як кажуть діти: тато став більш соціальним. Він тепер з нами ходить кругом, і в магазин і розважатися” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

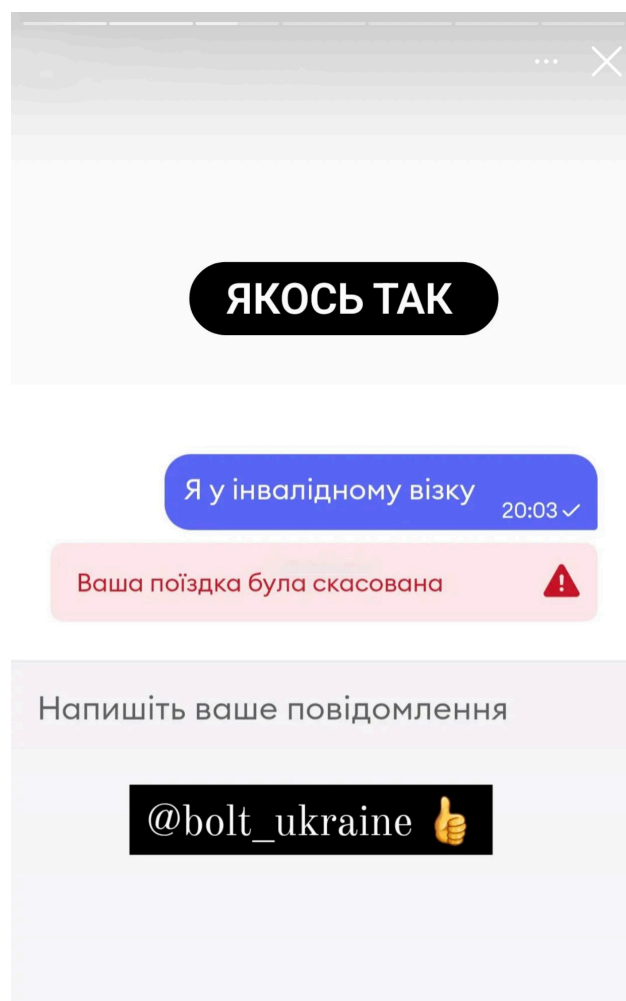
“Найприємніше - це коли усі жартують та сміються, не питають «як там?», не питають про війну... Чим менше згадують, тим більше до них тягнешся, бо вони не такі як ти” **(Анатолій, 1978 р.н., МВТ).**

Часто члени родин ветеранів спільними зусиллями намагалися організувати для поранених таке щоденне життя і дозвілля, яке б передбачало його або її залученість до спільної роботи і спільного проведення часу. Це допомагало пораненим відволікатись від складних думок. При цьому важливо зауважити, що таке дозвілля і зайнятість планувалися з огляду на емоційний комфорт ветерана, так, щоб не нагадувати йому або їй про досвід з передової:

“Відволікаємо домашніми справами, у нас приватний будинок, то є чим зайнятися. Коти, собаки, папуги. Любимо виїхати за місто і просто проїхатися, спілкуватися, пити каву. Раніше чоловік любив ліс, зараз ні. Вони були 45 днів в Шервуді під Сіверськом,

і після цього змінилися вподобання. Можливо, це тільки зараз. Любимо читати. Можемо фільми дивитися, головне, щоб не було стрілянини. Можемо разом щось відгадувати, зараз достатньо таких ігор в інтернеті. Якось так. Все під настрій. Головне бути з ним поруч” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

“Чоловік повертається тільки тоді, коли займається дітьми, або будівництвом, господарством, а так думками там - на війні” **(Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).**

Утім іноді проблемою стає гіперопіка з боку близьких людей, до того ж ветерани також потребують часу наодинці, що не завжди враховують їхні рідні, побоюючись лишати їх самих:

“Зараз втомлює надлишок опіки від рідних. Хочеться на велику в гори втекти, побути в тиші” (Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).

Наші співрозмовники рефлексували над тим, що близьким ветеранів також потрібна підтримка, адже їхня роль в поверненні до цивільного життя визначальна.

“Повернення до цивільного життя-це нормальна родина. якщо вона є, то є сенс, і з’явиться можливість перелаштуватись на новий лад, щоденна рутинна допоможе. Важливо працювати над зміцненням сімей ветеранів, вчити їх спілкуватись одне з одним з огляду на набутий досвід, робити якісь спільні активності (тім білдинги) для сімей. Коли ти повертаєшся із зони БД, ти головою лишаєшся там. Треба відволікатись і переключати увагу” (Петро, звільнений за станом здоров’я)

3.3. Повернення додому і цивільне життя

Після повернення додому ветерани починають зі спілкування з родиною, далі поступово переходять до взаємодії з іншими цивільними людьми – з родичами, друзями, колишніми колегами, сусідами, перехожими. З цього моменту можна говорити про активний період повернення до цивільного життя.

Перше, на чому наголошують поранені після повернення додому – це колосальний контраст між війною на передовій і війною в тилу. Ця відчутна різниця емоційно сприймалася ними дуже боляче, адже у багатьох виникло відчуття, що цивільні люди про війну “забули”, що в тилкових містах і селах “не відчувається, що в країні війна”:

“Зараз ліпше, ніж було у перші дні звільнення. Великі нестиківки між військовим життям та цивільним. Але вже легше. Дивно споглядати за життям в неприфронтових містах - одразу це дуже бісило, зараз звикаю. Таке відчуття, що у нас дві України - одна воює, а інша окремо живе. Враження, які не можу подолати в собі (...). Ходжу пити каву в ту кав'ярню, де підтримують ЗСУ, висять шеврони, надписи «до відпочинку в Криму!» На підсвідомості шукаю такі міста, де відчуваю підтримку. Була проблема в одному кафе, де пив каву, грав російський шансон. Прийшлося втрутитися, вимкнули, але почув в свою сторону агресію. Але то так, дрібно. (...) Що обурює з цивільними - ну, це відносно дистанцію-

вання від військових дій, люди живуть своїм життям. Живу в Лозовій зараз, жодного прапора України немає... Обурює, тому що вважаю, що вони повинні бути, значить, з мого досвіду, немає людей, які вважають, що треба ставити біля свого будинку, будівлі, чи приватного підприємства прапор України. Чого? Не розумію.. Це обурює” **(Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).**

Окрім того, великою проблемою для звільнених стає етичний вимір поведінки в тилу під час війни, адже чимало розваг сприймаються ветеранами як недоречні у воєнний час, хоч на них і немає офіційної заборони:

“Мене навіть не тригерить, а більше дивує, як люди можуть прекрасно тусити в нічних клубах. Я розумію піти в кав'ярню, в кафе, але не влаштовувати хтозна що. Я розумію чудово, що життя не зупиняється, але треба мати хоч трохи поваги до тих, хто робить так, що воно продовжується” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).**

Насправді ветерани після звільнення мають власні очікування щодо поведінки цивільних та уявлення про те, якою саме вона має бути. Такі очікування не завжди збігаються з реальністю, і дуже небагато ветеранів готові в цих питаннях приймати таку реальність:

“Звичайно ж уявляв, як на мене чекає моє місто, яке я обожаю, що отримаю повагу і вдячність, але місто живе своїм цивільним життям, і не відчувається, що війна в країні” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).**

“Военные люди по призванию или по долгу по времени... Нада одно понимать... Не стоит ждать ни от кого отношения к себе, как к супергерою (...). Что не стоит считать, что тебе каждый гражданский в этой стране что то должен. Когда это осознание придет, тогда ты легко сможешь вернуться в гражданскую жизнь. Если закидываться на войне, то будут острые моменты с людьми, которые не были на войне рано или поздно. Человек просто гражданин этой страны. Если он не пошел на войну - это не значит, что он плохой человек или предатель, у него может какие то страшные проблемы в семье, в жизни и тд. Нужно проще относиться прежде всего к себе и к тому, что ты делаешь. Война - это дело такое, тебя могут убить, а могут и не убить. Тут не нужно драматизировать. Люди в аварии погибают, тонут, током убивает... Они же не герои. Ракете все равно, сколько лет ты в спецназе служишь, она просто прилетает и убивает. Все просто, не надо тут усложнять что то. Не надо драматизировать свою лич-

ность” **(Антон, 1986 р.н., рятувальник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення).**

Власне відсутність очікуваної поведінки з боку цивільних ветерани називають важливою перепорою щодо їхньої адаптації до цивільного життя, наголошуючи на тому, що суспільство не готове їх прийняти:

“Я уявляв це максимально фантастично та безтурботно. Насправді виявилось, що не я неготовий до суспільства, а воно - до мене. Абсолютно не готове. Серед тисяч людей - одиниці, що хоч якось сприяють поверненню (...) А допоки - це постійні випробування та боротьба” **(Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).**

Фрустрація, спричинена невідповідністю очікувань з реальністю, з якою стикаються ветерани, є однією з причин, чому вони починають сумувати за службою. Не маючи можливості знайти себе серед таких цивільних людей, в них виникає внутрішній потяг до повернення туди, де відсутній дисонанс у сприйнятті війни:

“Складний період адаптації в цивільному житті після всіх реальній сучасного світу, чим більше в люди тим менше хочеться спілкуватися і швидше повернутися в стрій” **(Володимир, 1988 р.н., в армії з 2014, червень 2022 - вибу-**

хова травма, квітень 2023 - вогнепальне поранення).

Утім, незалежно від поведінки цивільних у ветеранів виникало багато інших труднощів з поверненням до цивільного життя. На початку, для них було складно відновити своє базове відчуття безпеки, знизити тривожність, позбутись повсякденних навичок виживання, необхідних на передовій:

“Я зрозумів, що починаю пристосовуватися до цивільного життя, лише через два місяці, коли пішла постійна тривожність і зняв ніж з поясу, з яким був завжди, і перестав пристально перевіряти всі перехрестя і закутки (типу де може з'явитися ворог...)” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).**

“Взагалі, я думаю, ті, хто пережив, досі (я про себе буду говорити), ми знаходимося в якомусь особому режимі. Порівняно з цивільними людьми я інші звуки “слишу”, ну, відчуваю. Там десь щось заведеться, щось десь гром - я вже аналізую, яка це загроза: чи постріли, чи вибухи. Цивільна людина поруч зі мною так не дивиться на це все. Тобто все одно ми знаходимося в якомусь режимі особому психологічному. Тому я не знаю, пережили ми цей досвід травматичний, чи ні, не знаю.. Наприклад, завжди є бажання контролювати периметр” **(Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).**

Значні труднощі у звільнених ви-

никають з комунікацією не лише з рідними, а й з друзями та знайомими. Кожен не надто вдалий досвід такого спілкування утверджує їх у думці, що “цивільні не зрозуміють”:

“Друзі, що були раніше, він з ними майже не спілкується. Зустрівся раз і більше не хоче. Каже в них інші погляди...” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

“Важко, бо всі думають, що ти власноруч щодня вбиваєш, як мінімум, дракона, і очікують супер героїчних історій **(Олег, 1985 р.н., МВТ).**

“У меня камень преткновения был в том, что у меня среди всех моих друзей и товарищей никто не воевал. Поэтому, когда все собирались, то первую встречу, вторую на тебя смотрят с открытым ртом, как на героя. Но когда проходит время, то ты становишься в их глазах обычным человеком, и лично у меня был момент, что я не знал как себя вести с людьми. Все их темы мне казались какими то глупыми, недалекими. Их проблемы мне были непонятными, о которых они часами говорят, когда они обращались за моим мнением, то я им говорил, что это все не то. И они как бы нарывались не на поддержку от меня, а на критику, и эти люди приняли решение со мной не общаться. По истечению 3-4 месяцев эта штука, как снежный ком, накачивается, накачивается и превращается в то, что я просто сидел дома, что все против меня, что

зря я пошел защищать эту страну, зря я пошел на войну, люди этого не ценят и не понимают. В свою очередь, люди, по своим природным моментам, человек гражданский - он не плохой, он просто не пережил то, что пережил я... Я обратился к специалистам, и в течении нескольких месяцев я стал замечать позитивные изменения и начал возвращаться в социум. Поэтому однозначно к специалистам обращаться нужно” (Антон, 1986 р.н., рятівник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення).

Єдине спілкування, яке є для ветеранів завжди комфортним — це спілкування з побратимами

Часто вони підтримують стосунки у месенджерах. Саме побратими, до речі, стають основним джерелом інформації для поранених щодо подій на фронті, адже медіа більшість наших співрозмовників не довіряють. Побратими є дуже особливими людьми для всієї родини ветеранів навіть попри те, що вони можуть бути особисто незнайомими. Живі зустрічі з такими людьми – це велике свято і для ветерана, і для його або її родини:

“Плачу від радості, не можу стриматись... 13 чоловік завалилось

в квартиру... Мої герої!!! Такого сюрприза я не очікувала зовсім. Хлопці з бригади, хлопці з Луцька з лікарні.... На даний момент будуть проходити ВЛК. Сказали, що раніше їх годувала тепер маю приютити на період проходження ВЛК... Ось щастя, бачити їх скалічених і живих... Деяких знала лише заочно, спілкувалась, а познайомилась тільки зараз. Не передати словами мою радість (...). Це та ситуація, коли чужі рідніші за рідних (...) Сміємось і плачемо... Ми не можемо наговоритись. Ніколи не думала, що час так швидко летить за розповідями. Згадуємо ситуації, і хлопці в подробицях розповідають, що відбувалось. Страшно від того, що могло статись, і щастя від того, що все обійшлося. Згадуємо про загиблих... Емоції різні: це і щастя, і радість, і смуток, і біль, і гордість, і ненависть, і злість, і тривога... (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

Більшість сходилися на тому, що повною мірою повернення до цивільного життя для них неможливе. Утім, частина вважали, що це неможливо, поки триває війна, а інша частина – що це неможливо ніколи.

Поранені наголошували на тому, що хоч вони і повернулись, проте їхнє життя досі визначається війною, адже, з одного боку, “думками вони досі там”, а з іншого – навіть в тилкових містах немає відчуття безпеки:

“Повне повернення до цивільного життя... Ну не знаю, чи можли-

во це, допоки війна триває” (Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення)

“Коли закінчиться війна. Коли буде мир. До тих пір ти все одно подумки там (...). Тішить тільки те, що родина поруч... Але поки війна продовжується, вони залишаються не захищені. Відчуття свободи, безпеки, захищеності немає (...). Я вже півроку, як в тилу, біля родини, наче живу звичним життям, але з певними обмеженнями, але до цивільного життя не повернувся” (Микола, 1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ).

“Ну, я все ж уявляв повернення в мирне життя після перемоги. Зараз ще війна триває, тож й життя не можна назвати цивільним. Роботи немає, допомагати війську треба. Тривоги постійно волають” (Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).

Ті ветерани, які вважають, що воїнам до цивільного життя повністю неможливо повернутись ніколи, наголошували на тому, що причиною цього є той досвід, який неможливо пояснити і неможливо зрозуміти тим, хто не проходив подібного. Саме цей досвід лишатиме слід на все життя і впливатиме на поведінку людини. Можна лише пом'якшити поведінку ветерана, що допоможе йому частково, але ніколи не повністю, повернутися до цивільного життя:

“Я думаю на 100% він вже ніколи не повернеться до цивільного життя, але інші відсотки - мабуть душе індивідуально, хтось через півроку, хтось через 5, я не знаю. Я не можу зараз сказати, що я повернувся 100% в цивільне життя, але це відбувається (...). Я думаю, що ніколи до кінця цивільні не зрозуміють військових. Я думаю, що будуть якісь тригерні теми, незрозумілі цивільним людям, і навпаки” (Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).

“Я вже мав досвід повернення... У мене були певні маркери цивільного життя. Смачна їжа... (Не тушняк і не шаурма) Гаряча вода (ванна)... (не нагріта а з крану) Чиста білизна... (Труси, футболки, шкарпетки) Якісні парфуми... (не сморід трупів та пороху з крові). Приблизно такі маркери у багатьох речах, які переводили мене з одного стану у інший... 9 місяців, після першої компанії з 2014-2016 рік мені знадобилось на відновлення та повернення у більш-менш стабільний стан. Це індивідуально, тут теж є певні маяки. Але я не впевнений, що можливо повернути військового у цивільне життя. Це свій інший, світ, де ти не такий як усі. Скільки завгодно можна прикидатися, що все, я цивільний, але тільки буде знайомий та чіткий «тригер», який кине «маячок» або натякне на нормальну «двіжуху», все, голови немає, і ти летиш знову рятувати світ від русні.... Не треба дурити себе

та оточуючих, військовий – це діагност назавжди, от як пом'якшити цей стан, та зробити його не агресивним та направити у цивільне життя – ось де вищій пілотаж...”
(Анатолій, 1978 р.н., МВТ)

Особливо категоричні в таких питаннях кадрові військові, які вважають, що назавжди матимуть свою ідентичність воїна. Цю думку поділяють і їхні близькі:

“Ті військові, які пережили пекло війни, мабуть 100% не повернуться. Можливо ті, які були мобілізовані, прослужили певний термін, але вони по природі своїй цивільні. Такі, як мій чоловік, які все життя несли службу, пройшли війни (чоловік брав участь в багатьох миротворчих місіях), не повернуться до цивільного життя, вони просто не змиряться з системою в країні, яка точно швидко не зміниться” **(Віра, 1983 р.н., менеджер, дружина Олексія, 1980 р.н., ветеран, важка травма кінцівки і контузія).**

3.4. Вихід на роботу: плани, потреби, зобов'язання

Більшість наших співрозмовників до війни не служили у збройних силах і мали різноманітну цивільну зайнятість. Для розуміння повноти досвіду ветеранів для нас було важливо з'ясувати, які ж стосунки в поранених сформувалися з їхніми роботодавцями після початку служби та чи планували вони повертатися на попереднє місце роботи після звільнення.

Ми розглянули чимало випадків значної участі роботодавців в допомозі своїм співробітникам з перших днів їхньої служби в збройних силах і аж до лікування та реабілітації. Така допомога включала продовження виплати заробітної плати на час служби (навіть коли за законом це стало не обов'язково), допомогу з придбанням необхідного для зборів до армії, допомогу під час служби як воїнам, так і їхнім підрозділам й рідним:

“Я працював в ІТ компанії. Вони продовжували виплати коли я воював, навіть не хотів просити за якусь іншу допомогу для підрозділу, бо і так багато було. Іншим активно купували усе - в компанії резервний фонд на такі потреби. Вже не виплачують” (Ігор, 1982 р.н., воював у 2014-2015, вогнепальне поранення).

“Так, до війни працював на Укрзалізниці (...) Збиралися на фронт ми власноруч, але періодично телефонували з кадрів, щоб поцікавитись...(...) До першого вересня минулоріч передали портфель з

канцтоварами для дитини старшої. Вітали з новим роком обох дітей. Один раз співробітники зібрали кошти і придбали йому взуття. Коли отримав травму, від роботи дали одноразову грошову допомогу, за що була дуже вдячна. Тобто респект, я їм вдячна, і вони молодці в цьому плані” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електрик СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу))

“Минулий мій начальник з роботи платив мені зп, коли дізнався що пішов служити. У мене трохи інша ситуація. Мій колишній роботодавець мій друг. І я в нього працював за довго до війни. І звільнився теж до того, як почалася війна. Я став приватним підприємцем. Але мій колишній роботодавець почав неофіційно платити мені невеличку зарплату і допомагати, коли дізнався, що я пішов служити. В свою чергу, я іноді віддалено допомагав йому з інтернет магазином і консультував його по деяким питанням. Наразі я ще знаходжусь на довготривалому лікуванні. Я відмовився від отримання коштів від нього, так як бачу що йому і так важко в ці часи. І так, колишній роботодавець кличе мене назад на роботу, і ми постійно підтримуємо спілкування” (Сергій, 1987 р.н., приватний підприємець, багатоосколкове поранення).

“Власник клініки, в який чоловік працював ветеринарним лікарем, в перші дні сам пішов до тероборони в м.Одеса. Чоловік його попереджав, що піде в військкомат. Той його повністю підтримав. Колектив підтримує. Збирали гроші на лікування. Декілька разів прислали посилки з подарунками і смаколикami. На всі свята дзвонять по відео. Деякі колеги приїздили у лікарню” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

“В мою частину директор магазину в кінці лютого минулого року відправив фуру з продуктами. В колективі створили чат “Захисники” (а нас багатенько) і постійно підтримували нас, питали що потрібно...(…) Колеги питали, що кому треба, і збирали в колективі і віддавали хлопцям.З матеріальної допомоги тільки заробітня платня. Пристосуватись до нових умов сказали дадуть час” (Максим, 1981 р.н., ветеринар, в армії з 2015 р., звільнений за станом здоров'я).

Крім виплати заробітної плати і підтримки придбанням необхідного під час служби, роботодавці також зберігали за ними місце роботи:

“Власник клініки також постійно дзвонить, питає що і як. До війни вони почали будівництво нової клініки і там обіцяли повністю підлаштувати кабінет під потреби чоловіка. Чекають його повернення. Деякі люди казали: “Нащо ти пішов?”. Але негативу не було. Він

ще у клініці не був. Бачив лише декількох колег (вживу) тих, які приїздили у лікарню” (Катерина, 1986 р.н., менеджер, дружина Валентина (1981 р.н., ветеринарний лікар, МВТ)).

“Місце роботи залишається по цей час за ним і ще вони зберегли заробітну плату” (Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).

“Чи повернуся не знаю - віддав робочий ноутбук і не знаю чи зможу в ІТ працювати згодом як раніше. Але на мене в компанії чекають і постійно пропонують або допомогу, або просто цікавляться здоров'ям. В нас з 300 чол - воювало вже більше 5” (Ігор, 1982 р.н., воював у 2014-2015, вогнепальне поранення).

“Звісно вони молодці “Метро Кеш енд Керрі”. Особисто мені залишили зарплату, навіть після прийняття закону. Зараз я маю вийти на роботу і відгуляю свою відпустку” (Максим, 1981 р.н., ветеринар, в армії з 2015 р., звільнений за станом здоров'я).

Окрім допомоги з боку роботодавців, більшість наших співрозмовників згадували також про допомогу своїх колег, навіть з минулих місць роботи. Дружини також отримували допомогу від колег для своїх чоловіків:

“Після поранення , колектив зібрали гроші і перерахували мені на картку. Не всі зрозуміли мій вчи-

нок – я пішов на фронт добровольцем ...” (Олексій, 1973 р.н., викладач зі спортивної гімнастики, МВТ, вогнепальне поранення).

“Знайомі по попередній роботі допомагали збиратися на фронт, завжди тримали зв'язок, старалися допомагати, чим могли, волонтерили на весь підрозділ. Так що в мене з цим вдачно все стало” (Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).

Утім не всі роботодавці виявляли солідарність зі співробітниками, котрі пішли служити до збройних сил:

“Чоловік працював в будівельній компанії, приватній. Роботодавець ніяк не відреагував, вони виїхали за кордон. Коли почалася війна, вони навіть заробітну платню не виплатили, їм було не до цього. Їм потрібно було дати припис, я їм скинула фото, і вони знали де він. Нічим не допомагали і не цікавилися. Ніякої підтримки не було і немає. Нещодавно один із заступників телефонував запитати, як і де зараз чоловік, і на цьому все. Сказав, що вони з директором зараз допомагають ЗСУ, з за кордону. Я не знаю, чи зберегли вони місце роботи, бо чоловік не планує там більше працювати” (Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).

“На жаль крім зарплати нічим не допомагали, і то через чотири місяці попросили звільнитись за

власним бажанням!” (Олег, 1969 р.н., працівник страхової компанії, важке поранення).

Декілька наших співрозмовників були студентами, а тому окремо слід зазначити про їхні стосунки з адміністраціями університетів:

“До вторгнення я був студентом, вчився у КНУ ім. Шевченка. На жаль, колектив не дуже допомагав. Всі були зайняті своїми проблемами, а допомогу почали пропонувати вже тоді, коли вона не потрібна була. Коли я був на фронті, то навіть не хотіли поширювати мій збір на машину. Наразі я досі рахуюсь студентом, просто в академвідпустці. Один єдиний викладач пропонував допомогу, але вона була, м'яко кажучи, низької якості. Почали пропонувати після поранення, коли вже, власне, нічого то й не треба було (...). Буду повертатися, якщо дозволить ситуація” (Сергій, 2003 р.н., студент, МВТ).

“Була підтримка у зборі коштів на авто для підрозділу. А більше він не просив, а вони не пропонували. Місце збережене. Написав заяву на академ. відпустку Контакт підтримували ми як батьки. В сина не було змоги. Стосунки підтримує з парою студентів. На жаль, це як наслідок дистанційного навчання. Вони і не перезнайомись толком. Це був лише 2 курс” (Ольга, мати Кирила, 2003 р.н., студент, МВТ).

Фінансові питання зазвичай гостро стоять для родин поранених. В

довгостроковій перспективі державної допомоги бракує для утримання родини, тому для тих ветеранів, у кого фізичний стан дозволяє працювати, постає питання пошуку роботи. Хтось вирішує повернутись до попереднього роботодавця, хтось будує плани щодо власної справи, хтось задумується про зміну діяльності, щоб бути корисним в умовах війни:

“Розглядаю варіанти подальшої трудової діяльності. Є деякі плани від зухвалих до помірних. Щось повертатися до статусу найманого працівника немає бажання” **(Іван, 1972 р.н., робітник у сфері монтажу та ремонту віконних систем з металопластику, вогнепально-осколкове поранення).**

“Назад в банк не повернусь, бо це небезпечно для лінійних керівників, вже не зможу промовчати на критику... Піду або у волонтери, бо знаю куди, кому і що треба, і як доставити, або допомагатиму таким же ветеранам, як я, оскільки пройшов майже весь алгоритм дій” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).**

3.5. Суспільство і держава: вдячність vs несправедливість

Описуючи рефлексії ветеранів щодо повернення, ми зіткнулися з великою і важливою для них темою справедливості. Як саме мають поводитись суспільство та держава з ветераном: у чому проявляється вдячність за службу, і які ситуації вважають несправедливими.

На прохання пояснити, що таке вдячність, наші співрозмовники описували безліч ситуацій після повернення, коли геть незнайомі люди підходили до них і просто дякували:

“Приклад у Києві: підійшов до мене чоловік похилого віку, років 60-65. І просто так на вулиці сказав: “Дякую за те, що ви робите!” Я здивувався, запитав: “Що ви маєте на увазі?” Бо я був у цивільному. А він каже: “Ну ви ж захисник?” Говорю: “А як ви вирішили, що я служив?” Він каже: “Це видно по вам, ми бачимо, дякуємо”. Я був приємно здивований. **(Кирило, 1972 р.н., працівник будівельної компанії, правозахисник, дві контузії).**

Окрім вдячності на словах ветерани також детально розповідали про ситуації, де незнайомці оплачували за них послуги, намагались дати гроші, коли заклади харчування або служби таксі відмовлялися брати оплату тощо:

“Чоловік зайшов до перукарні, і майстер не хотіла брати кошти. Він заплатив, але коли вийшов і розповідав, то я бачила що йому було приємно чути її слова подяки” **(Наталя, 1975 р.н., фахівець соціальної служби, дружина Миколи (1975 р.н., працівник будівельної компанії, МВТ)).**

“До сина на вулиці, в транспорті, в магазинах часто просто підходять люди. Одні просто кажуть: “Дякую” або “Слава Україні!”, інші щось йому дають. Наприклад, він може прийти додому з шоколадкою, коробкою цукерок чи ще щось смачненьке (...). Гроші дають люди, сину таке не подобається, він каже мені: “Я що на бомжа схожий?” А я йому кажу: “Просто люди не знають, як по інакшому тобі віддячити, це їх внесок, тому бери”. А він каже: “Я тоді ці гроші буду своїм пацанам перекидати на потреби” (...) Одного разу він вистрибнув з військторгу, тоді ще на візку був, купив собі рюкзак. Підійшла жінка і почала питати чи хороший рюкзак, які в нього тактичні приводи є. Він все це їй пояснює, бо думав, що вона комусь зі своїх хоче взяти. А вона ціну запитала і простягнула йому 50 євро, оплатила йому покупку. Просто в транспорті допомагали

візок мені винести, а він сам на одній нозі вистрибував. В приватному магазині вибрав собі банку шоколадної пасти, на касі питає, скільки коштує. А хазяїн каже: “Це тобі від магазину”. В ТЦ, де ми речі Богдану купували, бо сезони змінюються, і треба щось купувати, бо немає нічого, та жінка продавець надавала нам тремпелів цілу купу з собою, каже: “Пригодяться”. А потім, коли я вже без нього йшла, вона мене догнала і насипала в жменю цукерок, щоб я йому передала. В кафе, де ми протягом півроку навідувались, нас завжди привітно зустрічає і проводжає персонал. Всі вітаються, наче вже сто років його знають. Одного разу зайшли в грузинське кафе поїсти, питаємо рахунок, а офіціант каже: “Чоловік, котрий вже пішов, за вас заплатив”. Ми запитали, чи він тут часто буває і передали йому від нас записку з подякою, у мене сльози тоді аж виступили. Знаєте, люди дуже адекватні нам попадаються! (...) В музеях проводили для нас безкоштовні екскурсії. В кафе - скидка 50%. Щодня син їзде на таксі зі Львова у Винники в супер'юманс на протезування, ціна поїздки 280-350 грн. в один бік, то його вже неодноразово везли безкоштовно, не беруть грошей. На вулицях Львова ходить людина в костюмі чебурека, то він завжди з Богданом розмовляє. І охоронець одного з магазинів теж постійно з Богданом розмовляє, цей чоловік бачив всі наші стадії: на візку, на милицях, на протезі” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

“У нотаріуса мені завірили купу паперів безкоштовно, ксерокс тих же документів зробили безкоштовно, люди очима переглядають, бачать поранення, мінно-вибухова, пластини і кажуть, що нічого не треба. Дякують” (Данило, 1995 р.н., тимчасово не працює, навчається, МВТ).

“Так виходить, що я і хлопці зазвичай стикалися з тим, що цивільне суспільство зазвичай якраз вдячне, доходить до того, що всі кавою пригощають, навіть якщо ти не по формі, бо по тобі десь видно, що ти військовий” (Олег, 1985 р.н., МВТ).

Однак для частини ветеранів така щедрість незнайомих людей може бути не комфортною і не бажаною:

“Ми не знаємо, як реагувати правильно, бо розуміємо, що люди від душі, а ми відчуваємо себе, як наче побираємось... Тим більше, що ми звикли всім допомогати, що ми повинні комусь дати, а не у когось взяти (трішки волонтерили з 2014). Тому нам це трішки важко морально” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

“Моя думка особиста: якщо люди просто поступляться місцем десь - це уже класно. Якщо я стою у формі десь, то можна просто подякувати. Але коли починають пропонувати оплатити їжу, я не знаю, хто як, але мені не комфортно, я соромлюся такого. “Дякую дуже” - подякувати класно, але не більше цього” (Антон, 1986

р.н., рятівник на нафтопереробному заводі, служить з 2015 р. з перервою, важке поранення).

Вдячність ветерани також вважали реальну допомогу у складних ситуаціях після поранення, як від знайомих, так і від незнайомих людей:

“На рахунок вдячності: мій пошкоджений дім в селі. Місцева влада приділяє багато уваги на те, що мені потрібно, аби його полагодити. Видають в позачергової стройматеріали” **(Ярослав, 1996 р.н., оператор лінії харчової промисловості, вогнепальне поранення).**

“Що до вдячності: за свій річний досвід поранення я зустрічала дуже багато класних людей, які допомагали як морально, так і фізично. В нас насправді дуже багато чудових людей. Мені допомагали з перевезенням, до мене приходили в лікарні підтримати (дуже багато людей), навіть зараз я ходжу безкоштовно до реабілітолога” **(Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).**

Для деякого з ветеранів вдячність проявлялася у демонстрації патріотизму цивільними людьми:

“Вдячність від суспільства для мене, наприклад, - це коли йде сім'я з дітьми, і діти несуть маленький прапорець України. Тоді я розумію, для кого воюю” **(Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).**

Рефлексує про вдячність, ве-

терани здебільшого наголошували на поведінці незнайомих цивільних людей на вулиці, тоді як розмова про не вдячність провокувала розмови про несправедливість.

Найбільше обурення викликала не вдячність держави, адже всі наші співрозмовники стикалися з неналежною роботою державних служб, що утверджувало їх у думці про “потребу” тільки для війни, тоді як після поранення вони ставали державі нецікаві:

“Хоробрі люди здаються перед державою яку вони захищали. І дану травму ніхто і ніколи не вилікує” **(Антон, 1984 р.н., МВТ, ЧМТ)**

“Установи для оформлення документів (інвалідності чи убд), вони своїм поглядом зневажливим і не задоволеним показують, що ти для них додаткова робота, що їм до одного місця, що ти там маєш якісь проблеми... Їх це не обходить, бо це не з ними... Якщо ти вже отримав якесь посвідчення і пред'являєш його для отримання певних послуг, то ти повне «лайно», бо ти понароблював собі посвідчень і тепер хочеш їми користуватись на «халяву». Люди не хочуть розуміти ціну цих пільг... і тобі в якийсь момент стає соромно їми користуватись” **(Лариса, 1989 р.н., медичний працівник, дружина Олександра (1989 р.н., електромонтер СЦБ, поранений внаслідок артилерійського обстрілу)).**

Розмірковуючи про несправедливість з боку держави, ветерани наголошували на тому, що держа-

ва вирізняє з-поміж своїх громадян привілейовані класи, що корупція та непотизм нікуди не зникли, що державі байдуже до тих, хто пішов її захищати:

“Мене бісить тотальна несправедливість: чому депутати, арестовичі, гордони, їх діти та родичі, блазнів типу жєні кошевого не воюють, а подорожують за кордоном ... Мажори, пінні вечєрінкі в Одєсі і не тільки... Бухі судді, прокурори, ВСПшники, тотальна корупція у всіх ланках, розкрадання коштів і гуманітарки. Безліч випадків і в мін оборони і з волонтерами: кому війна, а кому мати рідна... Як знайомих хлопців, в кого довготривале лікування, тупо виводять поза штат на 500 грн. зарплати і лікування за свій кошт (...). А де ж наша країна, яку ми йшли захищати, чому ми як відпрацьований матеріал нікому не потрібні? Отакі думки іноді приходять...” (Мирослав, 1987 р.н., поліцейський, контузія).

Ветерани, які повернулися з війни з інвалідністю, наголошували також на тому, наскільки держава не турбується про їхні потреби на рівні населених пунктів та транспортної інфраструктури, і наскільки цивільні не готові проявляти турботу до воїнів з інвалідністю:

“Коли воїн повертається і особливо з пораненням калікою, йому треба комфорту, про що цивільні зараз мають дбати. Житло, можливість проїхатися на калясці в парку, а не багатопверхівки замість скверу, можливість відвідати ба-

сейн, що є зараз неможливим... Щоб усі держ установи і кав'ярні були обладнані для людей з особливими потребами - нас буде багато, працювати і готуватися треба вже зараз” (Ігор, 1982 р.н., воював у 2014-2015, вогнепальне поранення).

“Для чоловіка образою гідності був яскравий приклад, як він діставався після поранення з частини на маршрутці перевізника, коли водій відмовився підїхати ближче, щоб йому, лєдь ходячому, на милицях з рюкзаком, було менше йти до мікроавтобуса, а потім довелось на сідницях підїматися по сходинках цього мікроавтобуса, і так само з них злазити на сідницях. Та ніхто з пасажирів не спромігся допомогти йому, і от байдужість та наплювальне відношення цивільного населення до поранених військових для нього було образливо” (Людмила, 1983 р.н., співробітниця ДТЕК, дружина Валєрія, 1976 р.н., МВТ)).

Несправедливість і невдячність з боку цивільних людей ветерани найчастіше описували фразою з часів боротьби ветеранів Афганістану за пільги у 1990-х роках “ми вас тудя не посилалі”. Цей вислів глибоко обурював ветеранів, адже таке ставлення конфліктувало з їхньою ідєнтичністю захисників та сприймалося як образа власної гідності та гідності побратимів:

“Щє є такий момент - «я вас тудя не посилав». Вже починаю подібне чути. І чесно скажу, мені не за себе обідно, а за хлопців своїх. В

мене це осознаний вибір, я давно його зробила. Але я знаю хлопців, які могли не іти, в мене є друг, який на протезі з перших днів воює, і обідно за них таке чути” (Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).

Особливо близьких воїнів обурювало ставлення цивільних до виплат, які не проявляли ні достатньої емпатії, ні знання про реальні доходи воїнів:

“Про соціальну несправедливість? Я не знаю, що саме ви маєте на увазі? Те, що люди їх шарахаються? Є таке! Люди не знають, як себе поводити з ними. Те, що вони, як відпрацьований матеріал вже не потрібні державі? Є таке - починаючи з їх грошового забезпечення, коли цигарок купити немає за що, а весь світ задрить кричить йому: тобі ж сто тищ дали!!! Знаєте, що я хочу сказати в такі моменти? Засуньте собі ті сто тищ і поверніть нам нашу дитину такою як була!!!” (Валентина, мати Дмитра, 2002 р.н., студент, вогнепальне поранення).

Ще однією тригерною для ветеранів темою є їхнє відчуття того, що цивільні живуть так “наче немає війни”, “забули про війну”

Особливо велике роздратування викликають цивільні чоловіки, які “не помічають війну” або “втомились від війни”. У цьому роздратуванні криється кілька аспектів, які протиставляються один одному: для ротації та відпусток потрібні мобілізовані, а чимало чоловіків намагаються уникнути служби, хтось мобілізується добровільно, а хтось не відчуває такого обов’язку, одні люди “допомагають” армії донатами, а інші ризикують життям тощо:

“Дякую” чи “ви молодець” почути на вулиці не дуже приємно - воно звучить як “дякую, що помираєте замість мене” (...). Зневага до цивільних чоловіків буде завжди, як би вони не розпиналися, що волонтерили чи щось корисне робили” (Ігор, 1982 р.н., воював у 2014-2015, вогнепальне поранення).

“Тригерить те, що зараз більшість людей не бачить «війни». В плані: в них вже все добре, і вони втомились від всього цього. Я можу зайти в кафе пообідати, а там самі чоловіки, я чую, про що розмови в них, і в мене іспанський сором. Я сиділа і поряд була розмова двох хлопців, як вони втомились, що не можуть поїхати на морько, бо вже ця війна дістала. Чому вони взагалі повинні сидіти в Україні і тд. Із серії, що вони не створені для війни. А я сиджу і думаю: ну тобто я народилась воювати...” (Оксана, 1989 р.н., в армії з 2017 р., МВТ).

“Ті, у кого немає близьких на війні, одна фраза “я краще задоначу на ЗСУ”... Вони не розуміють, що

коли закінчатся ті, кому вони дякують, прийде черга тих, хто донатить на ЗСУ... Для мене й досі не зрозуміло, як можливо порівняти донати з життям? Або фраза «я донати буду а на війну не піду..!» (Анатолій, 1978 р.н., МВТ).

“На жаль, любов народу до ЗСУ закінчується з отриманням повістки задля ротації воїнів - добровольців, які встали на захист України з 24.02” (Віталій, 1989 р.н., працівник банку, вогнепально-осколкове поранення).

Отже, процес адаптації до цивільного життя розпочинається для поранених ветеранів ще під час лікування, коли вони починають вперше взаємодіяти з перехожими та цивільною інфраструктурою. Досвід такої взаємодії впливає на їхнє подальше ставлення до поведінки людей у тилкових населених пунктах. Основну підтримку в процесі адаптації до цивільного життя ветеранам надає родина. Попри те, що емоційний стан звільнених буває досить хитким, вони вважають зусилля родини визначальними для того, щоб його покращити. Утім, більшість ветеранів наголошують що остаточно повернутись до цивільного життя не може, адже досвід війни впливатиме на нього або на неї завжди. Важливим аспектом адаптації є робота: частина ветеранів планують повертатися на старі місця роботи, адже їхні роботодавці зберігали за ними місце, і нерідко підтримували протягом служби і морально, і матеріально, частина прагнуть шукати себе в чомусь новому. Що стосується сприйняття суспільства і держави після повернення зі служби, то, з одного боку, ве-

терани в повсякденному житті часто стикаються з вдячністю геть незнайомих людей на вулиці, а з іншого – з великою несправедливістю у ставленні держави до ветеранів, а також в невідповідності поведінки цивільних під час війни уявленням воїнів про етичність.

ВИСНОВКИ

фото: Данило Павлов/Reporters

З моменту повномасштабного вторгнення воїни щодня отримують поранення різного ступеня важкості. Для частини з них отримані травми призводять до інвалідності та звільнення зі служби. З моменту поранення і до моменту звільнення воїни взаємодіють з найрізноманітнішими державними органами та інституціями, що становить важливий перехідний етап до цивільного життя, протягом якого відбувається безпосередньо лікування, а також реабілітація, проходження медичних комісій, отримання державних виплат і пільг та перші контакти з цивільним життям.

Дослідження демонструє виклики цього перехідного етапу і першого часу після звільнення, описуючи досвід тих воїнів, які вже звільнені зі служби за станом здоров'я або наразі проходять військово-лікарську комісію з метою такого звільнення, а також їхніх близьких, котрі їх супроводжують на цьому шляху. Метою дослідження було показати всі етапи шляху поранених саме з перспективи ветеранів та їхніх близьких, максимально точно відтворити їхні емоції та рефлексії і продемонструвати, як цей досвід корелює з їхньою картиною світу. Тому у фокусі були не лише конкретні взаємодії з державними сервісами, а й повсякденні ситуації, які формували настрої поранених та їхніх близьких протягом цього періоду.

Для того, щоб максимально повно зафіксувати повсякдення ветеранів, було використано інструменти соціальної антропології, а саме – “мобільну етнографію” – спілкування в режимі реального часу з учасниками дослідження у месенджерах за допомогою смартфонів. Цей метод дав

змогу швидко отримувати дані щодо емоцій і рефлексій людини в моменті проживання різних повсякденних ситуацій, але при цьому дозволив зберігати дистанцію та робити таке спілкування комфортним для ветеранів та їхніх близьких.

Результати дослідження показали глибоку недосконалість процесу взаємодії ветеранів з державою і довгостроковий негативний вплив такого досвіду на емоційний та фізичний стан поранених і членів їхніх родин.

Головний висновок, який можна зробити, розглядаючи шлях поранених з перспективи ветеранів, полягає у тому, що

**для них війна
не закінчується
після поранення,
вони повністю
не інтегруються
до цивільного життя
і продовжують
“жити” війною
та відчувати себе
більше воїнами,
ніж цивільними.**

Поки триватиме війна для ветеранів після офіційного звільнення життя не буде сприйматися мирним навіть у тилу. До того ж взаємодію з державними сервісами та подекуди з військовими частинами ветерани та їхні близькі сприймають як другу війну, адже їм доводиться “боротися” за отримання передбачених державою послуг і пільг, а також за власну гідність в процесі їхнього отримання.

Ідентичність воїни не зникає після звільнення

Ветерани навіть після звільнення лишаються носіями ідентичності воїна і відповідного досвіду. Тому важливість обов'язку захищати свою країну, наявність бойового досвіду і досвіду братерства, розуміння специфіки армійської структури завжди вирізнятимуть їх поміж цивільних людей. Через це серед поранених ветеранів поширена думка, що цивільні не здатні зрозуміти їх, адже вони “не бачили” справжню війну на власні очі.

Водночас рідні воїнів також стають носіями нової ідентичності, яка формується довкола низки важливих моментів їхнього повсякдення – чекання, необхідності “тримати себе в руках”, волонтерства та гордості, а також нерозуміння інших цивільних, котрі не мають подібного досвіду.

Ставлення держави під час лікування провокує фрустрацію

Отримавши поранення, воїни відчують, що вони свідомо ризикували здоров'ям заради держави і заради інших людей, тому в них формуються певні очікування: “А що держава і суспільство зробили для мене?”. Поранені очікують на кваліфіковану турботу про своє здоров'я з боку закладів охорони здоров'я, а також на максимальне спрощення всіх бюрократичних процедур, розраховують, що держава

ставитиметься до їхнього фізичного стану з увагою і розумінням. З початком лікування зазвичай відбувається зіткнення очікувань і реальності, яке провокує у поранених велике розчарування та фрустрацію.

➔ Система побудована так, що самотійно проходити етап лікування важкому пораненому/ій вкрай складно. Така людина потребує

спеціального догляду, контролю за процесом лікування, який лікарня не завжди забезпечує, а також контролю за бюрократичними аспектами взаємодії з військовою частиною і медичними комісіями. Найчастіше цю роль беруть на себе найближчі родичі поранених – дружини, батьки, діти, які перебувають поруч з ветераном з перших днів після поранення і супроводжують його або її протягом практично всього часу лікування та реабілітації, поєднуючи при цьому нові обов'язки догляду за пораненим з роботою.

➔ Більшість родичів, які доглядають поранених, нерідко мають дітей або літніх родичів, які теж потребують догляду, тому вони наголошували, що мусили “розриватись” між дітьми та чоловіком, між чоловіком і літніми родичами.

➔ Поранені та члени їхніх родин часто нарікали на некомпетентність лікарів щодо військових травм та ампутацій у закладах, куди їх було направлено на лікування.

➔ Ветерани наголошували на байдужості до них лікарів і медичного персоналу. У таких випадках саме рідні робили все можливе, щоб поранений(а) отримав належне лікування. Вони брали на себе обов'язок знайти і привести лікаря, добитись плану лікування, контролювали виконання цього плану, фактично ставали пред-

ставником пораненого у лікарні і вимагали в медичного персоналу виконання всіх необхідних для лікування функцій. Також рідні найчастіше турбувались про переведення поранених до тих медичних закладів, де вони завчасно самостійно знаходили фахівців, “готових” взятись за лікування травм такого типу і складності.

➔ Попри велику роль рідних поранених в лікувальному процесі, умов у лікарнях для їхнього проживання, за рідкісними винятками, немає, і вони вимушені додатково власним коштом винаймати собі житло та приходити на цілий день в лікарню для догляду за пораненим.

➔ Через переповненість лікарень поранені не завжди потрапляли до відділень травматології, зазвичай хоча б мінімально обладнаних для хворих, яким складно пересуватись. Натомість їх клали до будь-яких інших відділень, де є місця, включно з дитячими. Такі умови в лікарнях сприймалися пораненими не просто як дискомфорт, а як приниження, адже вони були позбавлені можливості самостійно здійснювати базові фізіологічні потреби і щоразу мусили залежати від чиеїсь допомоги.

Державна система перешкоджає ефективній реабілітації

Після лікування поранені потребують періоду реабілітації, однак державна система охорони здоров'я належним чином не забезпечує виконання цієї потреби. Найбільша проблема пов'язана із законодавчими перепонами – обмеженням часу, відведеного для реабілітації воїнів. Іншою проблемою є брак кваліфікованих фахівців та установ, тому часто реабілітація стає формальністю, коли поранений просто “лежить” у лікарні:

➔ Донедавна поранені (утім, як і цивільні), мали право проходити лише два цикли реабілітації по 21 дню на рік. З червня 2023 кількість циклів збільшили до 8, тобто 168 днів на рік. Це значно покращило ситуацію, однак цього терміну може бути замало для важких хворих, особливо тих, які потребують протезування.

➔ За відсутності належної організації процесу реабілітації з боку держави воїни або їхні близькі проводять дослідницьку роботу, “підключають” знайомих, щоб обрати медичний заклад або конкретного спеціаліста, де можна буде розпочати не формальну, а справжню реабілітацію, найчастіше власним коштом.

➔ Самостійна реабілітація має низку бюрократичних перешкод. Так, офіційно військова частина не дає дозволу на амбулаторне лікування і не приймає довідки з та-

ких установ, тому навіть за умови наявності хороших фахівців і можливостей відновитися, поранені не мають змоги це здійснити.

➔ Чимало труднощів викликає організація процесу протезування. Зокрема, поранені звертали увагу на брак комунікації між хірургами і протезистами, а також на те, що протезисти не перебувають поруч з пораненим під час занять з реабілітологом, а отже не можуть вчасно відрегулювати протез, що значно уповільнює процес адаптації.

Ветеранам необхідна якісна психологічна допомога та інформування щодо її важливості

Ситуація з психологічною реабілітацією ще складніша, ніж з фізичною.

- ➔ Попри формальну присутність психологів у медичних закладах, якісні послуги у цій сфері доступні дуже в небагатьох державних лікарнях, а самостійно шукати фахівця ветерани часто відмовляються через брак інформації, коштів, та й витратити додаткові зусилля на цей пошук не завжди мають сили та бажання.
- ➔ Нерідко поранені мають упередження щодо психологів, а також сумніви щодо можливості цивільного лікаря зрозуміти емоційний стан воїна.
- ➔ Значна частина ветеранів займаються психологічною реабілітацією самостійно, вдаючись до конструктивних та деструктивних методів. З конструктивних способів найчастіше згадують про спілкування з родиною і підтримку близьких. З деструктивних – про вживання алкоголю та наркотиків.

ВЛК для поранених – це “друга війна”

Досвід проходження ВЛК для більшості є найбільш негативним з усіх ситуацій взаємодії з державними сервісами протягом проходження шляху пораненого, адже, за їхніми відчуттями, супроводжується найбільшим відчуттям байдужості і приниження. Чимало ветеранів буквально вживали стосовно цього етапу словосполучення “друга війна”. Надалі всі досвіди комісій та черг до державних служб ветерани порівнювали з ВЛК як з найгіршим проявом всієї системи.

- ➔ Воїнам критично бракує інформації щодо процедури проходження ВЛК та переліку необхідних документів, зокрема важливості Довідки про обставини травми.
- ➔ Часто весь менеджмент, який стосується ВЛК та супровідної документації, беруть на себе рідні поранених, адже об’єми підготовки та специфіка організації процедури ВЛК є виснажливими та часозатратними. Тому рідні представляють інтереси своєї близької людини перед державою, супроводжуючи її, та готові “боротися” за справедливе рішення комісії.
- ➔ Досвід ВЛК для воїнів – це досвід чекання. Спершу поранені змушені чекати на направлення на комісію. Подекуди для цього навіть з важкими травмами доводиться їхати до військової частини. Після цього вони чекають на засідання самої комісії. Під час проход-

ження комісії ветерани вимушені чекати у виснажливих чергах до спеціалістів у приміщеннях, взагалі не обладнаних для людей з важкими травмами. Наостанок пораненим доводиться невизначений час чекати на висновок комісії. Проте нерідко висновок може містити помилки або неточності, тоді воїни чекають на виправлений висновок. Таке чекання сприймається як принизливе, а в сукупності цей досвід погіршує емоційний та фізичний стан і провокує роздратування та обурення щодо якості роботи державних органів та ставлення держави до ветеранів.

Перш ніж звільнитись, поранені можуть надовго опинитися в невизначеному статусі

Формально, для того, щоб звільнитись зі служби за станом здоров'я, воїни повинні мати із собою висновок ВЛК, приїхати з ним до військової частини, написати рапорт на звільнення, зібрати підписи з обхідного листа, і тоді, за законом, можуть бути одразу звільненими.

- ➔ В реальності звільнення зазвичай затягується на невизначений термін і постійно ускладнюється додатковими бюрократичними формальностями.
- ➔ Фактично, протягом часу очікування на звільнення поранені опиняються в маргінальному статусі: вже не воїни, але ще не цивільні. Така затримка перешкоджає переходу до цивільного життя, адже людина на цей момент вже не виконує службових обов'язків, а просто чекає у військовій частині, тоді як могла б витратити цей час на початок адаптації.

Виплати – це демонстрація вдячності держави

У багатьох поранених виникали проблеми з державними виплатами. Однак для ветеранів виплати – це не лише фінансова винагорода, а й демонстрація вдячності держави і військової частини, на яку ветерани заслужили своєю працею.

➔ Несвоєчасність виплат, їхнє зменшення або відсутність воїни сприймають як образу власної гідності, як те, що їхня праця і ризик не були належним чином оцінені.

➔ У разі виникнення проблем із виплатами поранені та їхні родини нерідко зверталися до юристів задля фахового супроводу в комунікації з військовою частиною та державними органами.

Необхідне краще інформування поранених щодо вимог і процедури МСЕК

Досвід МСЕК відрізнявся для ветеранів поміж інших державних сервісів незрівнянно більшою кількістю необхідних документів, ніж у всіх попередніх державних сервісах, але найскладнішим було те, що переліки цих документів були нечіткими та незрозумілими. Наприклад, виникали проблеми з тим, де потрібен оригі-

нал, а де – копія, а також з кількістю екземплярів документів.

➔ У багатьох ветеранів та членів їхніх родин виникали проблеми через прагнення скористатися правом на заочне проходження МСЕК або правом на підвищення групи інвалідності на один ступінь для

воїнів. Комісії чинили спротив таким спробам.

- ➔ Огляд лікарів МСЕК дублює огляд лікарів під час ВЛК, тому ветерани не завжди розуміли сенс такої процедури.
- ➔ Попри свою спеціалізацію, МСЕК можуть розташовуватися в необладнаних для людей з інвалідністю приміщеннях.
- ➔ Існує чіткий термін для видачі рішення МСЕК, однак на цьому етапі можуть виникати проблеми з комунікацією між комісією і пораненим, коли, наприклад, вчасно не повідомляється, що довідка вже готова.
- ➔ Пораненим бракувало інформації щодо подальшого алгоритму дій після отримання державної допомоги на основі рішення МСЕК.

Терміни для отримання УБД не відповідають визначенням законом

Оформлення статусу УБД супроводжується тривалим збором документів і труднощами з їхнім отриманням з боку військової частини. Зважаючи на те, що термінів для надання статусу УБД не дотримуються, поранені стикалися з багатомісячним його очікуванням без можливості отримання жодної релевантної ін-

формації щодо часу такого очікування. Протягом всього цього часу вони втрачали можливість скористатися пільгами, що їх передбачає цей статус.

Процедура отримання пільг та пенсії для ветеранів є принизливою

На етапі оформлення пільг та пенсій виникають аналогічні до попередніх етапів проблеми, пов'язані з документами і браком інформації. Відтак у ветеранів виникає відчуття, що замість отримання вдячності від держави та суспільства у вигляді пенсії і пільг, вони вимушені принижуватися і “випрошувати” собі привілеї. Для ветеранів така ситуація є принизливою.

Повне повернення до такого цивільного життя, яким воно було до війни, неможливе

Більшість ветеранів наголошували, що остаточно повернутись до цивільного життя воїни не можуть, адже отриманий досвід війни впливатиме на їхнє бачення світу завжди, тому можна говорити лише про часткове повернення (особливо поки війна ще не закінчена).

⇒ Процес адаптації до цивільного життя розпочинається для поранених ветеранів ще під час лікування, коли вони починають вперше після перебування на передовій взаємодіяти з перехожими та цивільною інфраструктурою. Такий досвід часто впливає на все подальше ставлення до цивільних людей після повернення.

⇒ Основну підтримку в процесі адаптації до цивільного життя ветеранам надає родина. Однак емоційний стан ветеранів буває досить нестабільним, тому чле-

ни їхніх родин також потребують підтримки.

⇒ Частина ветеранів планують повертатися до попередньої зайнятості, адже їхні роботодавці зберігали за ними місце і нерідко підтримували протягом служби як морально, так і матеріально, частина прагнуть знайти себе в новій сфері діяльності.

⇒ Перешкодою до реінтеграції в суспільство стають очікування ветеранів щодо поведінки цивільних людей (які не мають права забувати, що в країні триває війна) та роботи державних служб (які мають ставитись з повагою до потреб ветеранів). Поширеним є уявленням про те, що робота воїнів не цінується, а ставлення держави та суспільства є несправедливим, особливо до поранених, яких сприймають як “використаний матеріал”.

Електронну версію дослідження
ви можете переглянути,
просканувавши код